

μ μ , 100 , (μ.)
2010,193-231 (μ)

Η Ιματιοθήκη του Λυκείου των Ελληνίδων (1911-2000). Ιστορική προσέγγιση στον τρόπο συγκρότησης και διαχείρισης μιας ενδυματολογικής συλλογής

NANTIA MAXA-MΠΙΖΟΥΜΗ

Η μουσειακή ενδυματολογική συλλογή του Λυκείου των Ελληνίδων περιλαμβάνει έναν σημαντικό αριθμό ελληνικών τοπικών ενδυμασιών και κοσμημάτων του ιστορικού ελληνικού χώρου. Τη συλλογή συμπληρώνουν και ιστορικά αντίγραφα μινωικών, αρχαϊκών και βυζαντινών ενδυμάτων, καθώς και 24 κούκλες με τοπικές φορεσιές, δωρεά της βασίλισσας Όλγας στο Λύκειο το 1914.

Η συγκεκριμένη συλλογή –όπως και κάθε συλλογή– αποτελεί προϊόν μιας σκόπιμης και συστηματικής συγκέντρωσης ομοειδών αντικειμένων.¹ Η συλλογή αυτή, ενταγμένη στα ιστορικά της συμφραζόμενα, έχει να μας «αφηγηθεί» τη δική της ιστορία. Μια ιστορία, της οποίας το κουβάρι θα ξετυλιχούμε, με βάση α) τις συναφείς με το αντικείμενο της μελέτης μας γραπτές πηγές, όπως είναι οι *Λογοδοσίες* των τμημάτων του Λυκείου, τα *Δελτία*, τα προγράμματα των χορευτικών παραστάσεων, όπου αναφέρονται και τα ενδύματα, το *Μητρώο Εισαγωγής των ενδυμασιών*, η *Ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων*,² β) τις προφορικές πηγές,³ γ) το φωτογραφικό αρχείο του Λυκείου, και δ) τα ίδια τα αντικείμενα που

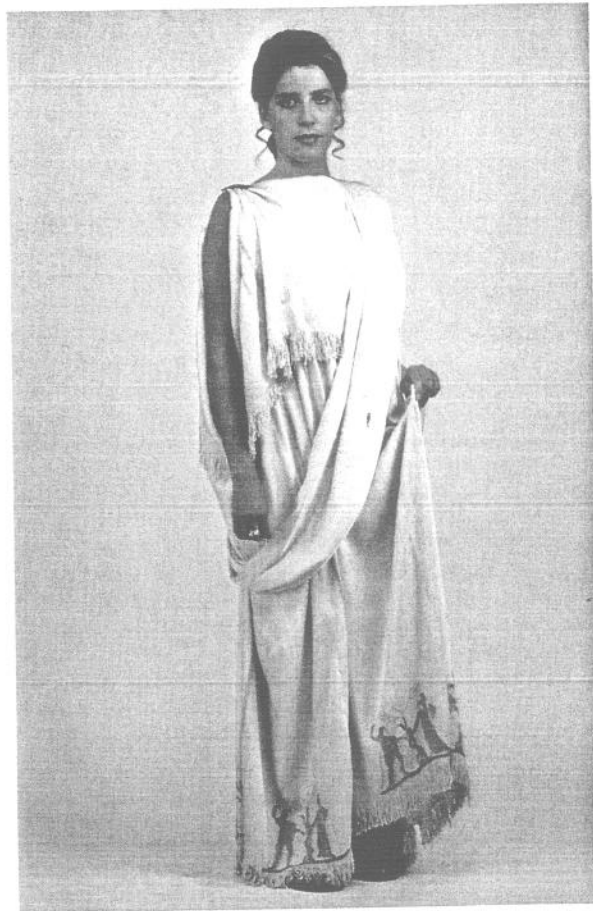
απαρτίζουν τη συλλογή, όπως αυτά φυλάσσονται σήμερα στο Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας του Λυκείου.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να ανιχνεύσει, μέσα από την καταγραφή της ιστορικής διαδρομής της συγκρότησης της ενδυματολογικής συλλογής του Λυκείου, τους λόγους που οδήγησαν στη συγκεκριμένη συλλεκτική πρακτική και, παράλληλα, να τους ερμηνεύσει σε σχέση με την πολυπλοκότητα εκείνων των παραγόντων (ιδεολογικών, πολιτικών, κοινωνικοοικονομικών) που επηρέασαν καταλυτικά τον τρόπο συγκρότησης και διαχείρισής της στο πέρασμα των χρόνων.

1. Το Λύκειο των Ελληνίδων και το ενδιαφέρον για την ελληνική τοπική φορεσιά από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του

Η σχέση του Λυκείου των Ελληνίδων, ενός γυναικείου σωματείου που στους κόλπους του συγκεντρώνει γυναίκες από την αστική τάξη, με το ένδυμα γενικά, είναι ενδεχομένως αυτονόητη. Η σχέση του με το παραδοσια-

Ένδυμα μινωικής
(αριστερά),
χιτώνας κλασικής
(κέντρο) και
ένδυμα βυζαντινής
(δεξιά) έμπνευσης,
«Ημερολόγιο
Λυκείου των
Ελληνίδων»,
Αθήνα 1991.

κό ένδυμα ειδικά, με μια πρώτη ανάγνωση, δεν είναι και τόσο αυτονόητη.

Ποιος ήταν εκείνος ο ισχυρός λόγος που οδήγησε την ομάδα των αστών γυναικών που είχαν πρωτοσυγκροτήσει το Λύκειο να ασχοληθεί και με τις ελληνικές τοπικές φορεσιές; Τι ήταν αυτό που τις οδήγησε να στρέψουν το ενδιαφέρον τους προς τα υλικά τεκμήρια του «λαϊκού» πολιτισμού, ενός πολιτισμού και, κατ' επέκταση, ενός τρόπου ζωής, ο οποίος διέφερε ριζικά από τη δική τους πραγματικότητα; Η ενασχόλησή τους αυτή, στο πλαίσιο της λυκειακής τους δραστηριότητας, στην ουσία τορπιλίζε, αν δεν αναιρούσε, την όλη προσπάθεια της ιδρύτριας του Κ. Παρρέν για τη χειραφέτηση της Ελληνίδας.⁴

Εκ πρώτης όψεως, η καθαυτή σχέση, απομονωμένη

από το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής της, φαντάζει παράταιρη. Εντούτοις, στο πέρασμα των χρόνων, φαίνεται ότι η σχέση αυτή είναι σταθερή, δυναμική και δημιουργική. Πρόκειται για μια σχέση που αιτιολογείται και «νομιμοποιείται», καθώς το Λύκειο συμμετέχει ενεργά στο γενικότερο αίτημα της εποχής «για την ελληνικότητα της τέχνης και της έκφρασης»,⁵ με στόχο την αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας μέσω του εξελληνισμού των εκδηλώσεών της.⁶ Την πορεία της θα παρακολουθήσουμε βήμα-βήμα από την πρώτη στιγμή της ανάπτυξής της έως και τις μέρες μας.

Ξεκινά από το έτος 1911, έτος ίδρυσης του Λυκείου των Ελληνίδων. Η συλλογή των ελληνικών τοπικών φορεσιών εντάσσεται πολύ γρήγορα στις δραστηριότητές

του, εφόσον αυτές αντιμετωπίζονται ως τμήμα «των ελληνικών εθίμων και παραδόσεων, των οποίων η αναζωπύρωση και διατήρησή τους μέσα στα πλαίσια της εθνικής μας ζωής»,⁷ ορίζεται ως σκοπός του σωματείου.

Μια πρώτη γενική εικόνα για το ποια είναι αυτά τα ενδύματα, μας δίνεται από την υποδοχή (φθινόπωρο του 1911) στο επί της οδού Όθωνος 4 κτήριο του Λυκείου του γάλλου ακαδημαϊκού Jean Richerpin. Προς τιμή του, οι χορεύτριες του Λυκείου «...εχόρευσαν τους ελληνικούς χορούς με ένδυμα αρχαϊκόν, και των μικροτέρων με ενδύματα σύγχρονα εθνικά».⁸ Λίγους μήνες αργότερα, το Λύκειο συμμετέχει στους εορτασμούς για τα 75χρονα του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και στο συνέδριο των Ανατολιστών. Στις εμφανίσεις αυτές, το

ένδυμα (οι τοπικές φορεσιές) και ο χορός συνδέονται άμεσα, γιατί, παρόλο που ο *συρτός* και ο *λυγιστός* χορεύονται με αρχαία ενδύματα, ο *πεντοζάλης* χορεύεται με κρητικά και ο χορός του Ζαλόγγου με σουλιώτικα.⁹

Από αυτές τις εμφανίσεις αρχίζει σιγά-σιγά να διαφαίνεται ο παράλληλος βίος της ελληνικής τοπικής φορεσιάς και του ελληνικού χορού στο Λύκειο, καθώς, στο πέρασμα των χρόνων, η εξέλιξη της ενδυματολογικής συλλογής του θα επηρεάζεται –όπως θα δούμε– άμεσα από τη διαμόρφωση αυτού του είδους των «παραστάσεων».

Με τη συγκρότηση της συλλογής ασχολήθηκε αρχικά το Καλλιτεχνικό τμήμα, καθώς τα αντικείμενα της λαϊκής τέχνης αντιμετωπιζόνταν ως «καλλιτεχνήματα», ως αντικείμενα που συλλέγονταν για την καλλιτεχνική τους αξία και ερμηνεύονταν με βάση τα αισθητικά κριτήρια της εποχής.¹⁰

Το Καλλιτεχνικό τμήμα κλήθηκε να καλύψει τις ενδυματολογικές ανάγκες της πρώτης θεατροποιημένης μουσικοχορευτικής εκδήλωσης του Λυκείου, τα Ανθεστήρια (1911, Ζάππειο). «Μια εορτή Πρωτομαγιάς, με χορούς ελληνικούς ..., με ενδύματα ελληνικά¹¹... Οι χορεύτριά μας, κορίτσια των καλύτερων μας οικογενειών, εχόρευσαν με το ωραίον αρχαϊκόν ένδυμα τους Ελληνικούς χορούς...».¹²

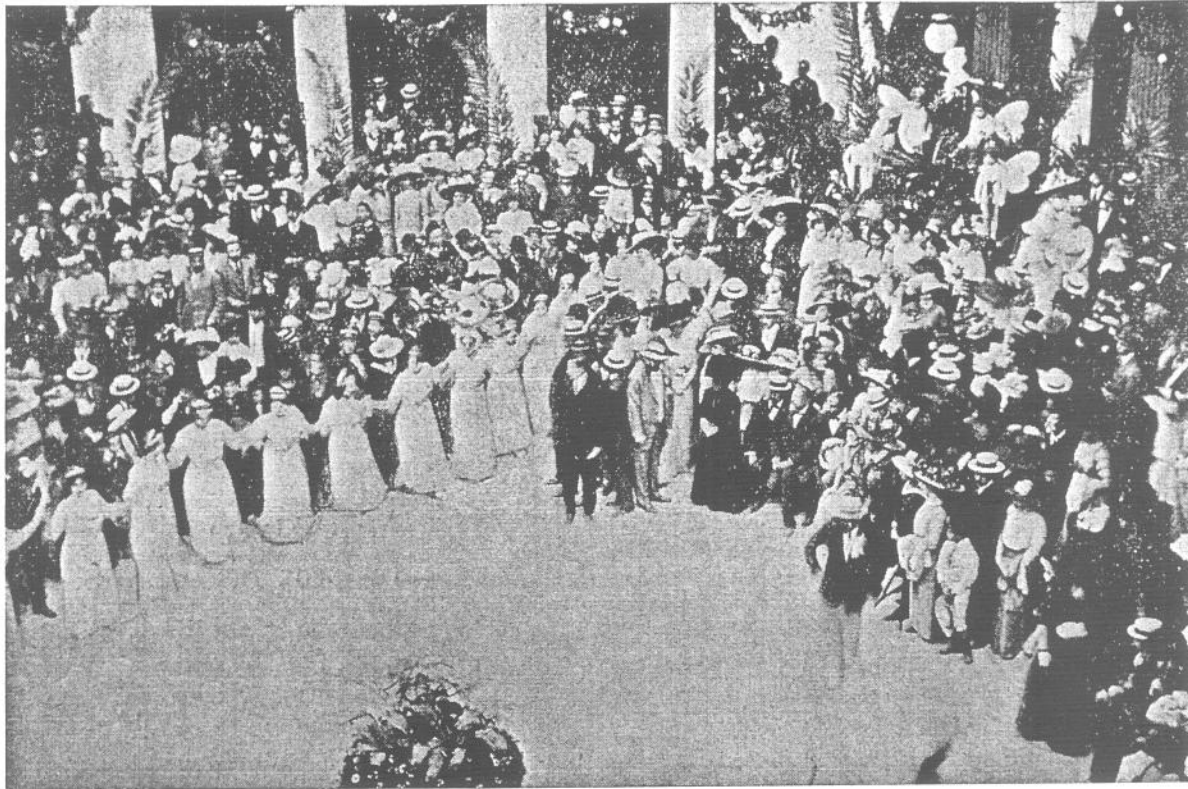
Θα ακολουθήσουν ανάλογα θεάματα, όπως η ετήσια εορτή του Σταδίου και η ετήσια παράσταση στο Βασιλικό Θέατρο, που καθιερώνονται το 1914.

Ανάμεσα στις σημαντικές εμφανίσεις του Λυκείου, το 1914, συγκαταλέγεται και εκείνη που έγινε προς τιμή του Κάιζερ της Γερμανίας στο Αχίλλειο της Κέρκυρας (19/4/1914), κατά την οποία διακόσια κορίτσια με «τα γραφικά των φορέματα και με τη δροσερότητα μιας ωραίας νεότητας εσκορπίστησαν μέσα εις τας ανθοστολισμένες δενδροστοιχίας...».¹³ Η ενθουσιώδης αποδοχή του όλου θεάματος αποτυπώνεται στο τηλεγράφημα του ίδιου, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει: «εις το ένδυμα ενσαρκούται και εξωτερικεύεται η ψυχή του λαού σου».¹⁴

Γλαφυρή περιγραφή της εμφάνισης της ομάδας στην Κέρκυρα μας δίνει η Ελένη Αϊτάκη-Παπαδάκη: «...Στο ανοιξιάτικο πρωινό τα αμάξια ανηφορίζουν για το Αχίλλειο. Έξη κορίτσια στο καθ' ένα, με τις Ελληνικές ενδυμασίες. Η άμαξα, με το ένδυμα της Βασιλίσσης Αμα-

Η συλλογή από
κούκλες της
βασίλισσας Όλγας,
Angélique
Hagimihali, «L'art
populaire grec»,
εκδ. «Πυρσός»,
Αθήνα 1937, σ. 71.

«Η παρέλασι των χορευτριών», Ανθεστήρια, Ζάππειο 1911, «Είκοσι κορίτσια, κορμοί αγαλματώδεις, ως μία Φίλτσον, μία Δροσίνη, μία Ηλέκτρα Παπαγεωργακοπούλου, κορμοί δανείζοντες εις τας πτυχώσεις των αρχαίων χιτώνων, κυανών και λευκών, χάσματα οφθαλμών ... Μόνον τα μαλλιά δεν εκνυμάτιζαν. Τα είχαν αναδέσει κατά τον αρχαίον αττικόν τρόπον με μεταξωτάς ταινίας», «Εφημερίς των Κυριών», τχ. 1004-5 (1911), σ. 1592.

Ύλιας, και με μίαν θαυμασίαν Τρικκερίτισσα, τη Ρίτσα Μοντουόρι, νυν κ. Βαρβιτσιώτη, πρέπη να φθάση πρώτη εις το Αχΰλλειον». ¹⁵

Επιπλέον, ενδυματολογικές πληροφορίες για αυτή την εμφάνιση του Λυκείου αντλούμε από άρθρα των εφημερίδων της εποχής. Σύμφωνα με αυτά, «αι χορεύσασαι ομάδες» διακρίνονται σε ομάδα «φέρουσα τα Βλάχικα», «των Σουλιωτισσών», «με τις Μακεδονικές στολές», «με τα Κρητικά», «της Μάνης», σε ομάδα «η οποία εχόρευσε τον Πηλιορείτικον», «τον Τρικκερίτικον», και «της τράτας». Τέλος, «μπάλλον με αρχαϊκά ενδύματα εχόρευσαν...». ¹⁶

Η ελληνική τοπική φορεσιά δεν χρησιμοποιήθηκε όμως μόνο για να καλύψει τις ενδυματολογικές ανάγκες των πρώτων χορευτικών εμφανίσεων του Λυκείου. Στην εορτή της Βασιλόπιτας (1911) «χωρίς δένδρον Χριστουγέννων», ανάμεσα στις τρεις εικόνες «παρμένας από τας τρεις διακεκριμένας εποχάς της Ελληνικής ζωής» που

παρουσιάζονται, περιλαμβάνεται και η εικόνα με την αναπαράσταση της Αυλής της βασίλισσας Αμαλίας. Για την πραγματοποίησή της, οι κυρίες Μελισσηνού, Καλογερή, Μομφερράτου και Βελουδίου, καθώς και οι δεσποινίδες Αμοιρά, Γαβριηλίδου, Αλεξανδρίδου και Ορλώφ, παρουσιάζονται όλες ενδεδυμένες με τα «εθνικά» ενδύματα των Ψαρών, των Ιωαννίνων, του Σουλίου, των Σπετσών, της Ύδρας, της Σμύρνης, «ως έφεραν αυτά αι κυρία της Αυλής της Αμαλίας». ¹⁷

Παράλληλα, το Καλλιτεχνικό τμήμα οργανώνει διαρκή έκθεση καλλιτεχνημάτων και κοιμφοτεχνημάτων με βάση το ελληνικό σχέδιο ¹⁸ και αναλαμβάνει τη διακόσμηση ¹⁹ των αιθουσών του Λυκείου με διακοσμητικά σχήματα από την ελληνική αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τη νεότερη Ελλάδα. Ειδικά για την επίπλωση της «νεοελληνικής αιθούσης» ²⁰ χρησιμοποιούνται κεντήματα τα οποία «οι Ελληνίδες χωρικά κεντούν από τα παιδικά των χρόνια διά τα φορέματά των, διότι δι' αυτών ηθελή-

«Ο θρίαμβος των ελληνικών χορών προ του Κάιζερ. Αι δεσποινίδες Ιουλία Νικολακοπούλου, Νταλιάνη, Κρήτη (;), Βίγγη και Καταπόδη ως νύμφαι της Λευκάδας», εφ. «Εμπρός», 23/4/1914.

οσαμην να δώσωμεν κάτι γνήσιως και καθαρώς νεοελληνικόν εις σχέδιον και εκτέλεσιν, εις το οποίον δεν έχει λάβει μέρος κανείς άλλος σχεδιαστής από το φυσικόν ένστικτον της αντιλήψεως του αρμονικώς ωραίου, το οποίον έχει μέσα εις την ψυχήν της η Ελληνίς χωρική». ²¹ Τα έπιπλα της συγκεκριμένης αίθουσας, όπως ο καναπές, οι πολυθρόνες, οι καρέκλες, τα σκαμνάκια, τα παραπετάσματα και τα μαξιλάρια, είναι ντυμένα με «ωραία Ελληνικά παλαιά κεντήματα», παρμένα από τις ελληνικές τοπικές ενδυμασίες. ²²

Το ίδιο τμήμα προβαίνει επίσης στη δημιουργία α) *Ελληνικής μόδας* «επί τη βάσει των Ελληνικών Ενδυμασιών, η οποία είχε πολλήν επιτυχίαν και επεδοκιμάσθη από τας πλέον κομψάς κυρίας των Αθηνών» ²³, και β) δύο λευκωμάτων ²⁴ με «όλας τας νεοελληνικάς ενδυμασίας».

Από το 1912 καθιερώνονται και αποκριάτικες ²⁵ γιορτές για παιδιά και ενηλίους, με θέμα ελληνικό. Στις γιορτές αυτές η ελληνική τοπική φορεσιά έχει την τιμητική της, και χρησιμοποιείται με στόχο, βέβαια, την ανάδειξή της και όχι την απομυθοποίησή της σε ευτελές αποκριάτικο ένδυμα, έτσι όπως επικράτησε να χρησιμοποιείται γενικά στα μεταγενέστερα χρόνια. ²⁶

Μέσω αυτής της οργανωμένης προσπάθειας εκφράζεται η βούληση του Λυκείου για την αισθητική αναμόρ-

φωση της τότε ελληνικής κοινωνίας, η οποία κατακλύζεται από ξενικά προϊόντα «δεύτερης» ποιότητας. Έτσι, «διά του Λυκείου το γνήσιον ελληνικό κομφοτέχημα λαμβάνη ζωήν και θα αναπληρώση, ελπίζομεν, τάχιιστα την εισβολήν της αμφιβόλου καλαισθησίας ξενικής εισαγωγής των *bons pour l' Orient* αντικειμένων, τα οποία ακριβοπληρώνει η ελληνική αγορά». ²⁷

Από την πρώτη στιγμή το Καλλιτεχνικό τμήμα ασχολείται κυρίως με την αντιγραφή και όχι με τη συλλογή τοπικών ενδυμασιών, όπως θα περιμέναμε. Η πρώτη αναφορά που έχουμε για αντιγραφή ελληνικών ενδυμασιών γίνεται με την ευκαιρία της διοργάνωσης της εορτής του Σταδίου (27 Απριλίου 1914). ²⁸ Στην εορτή αυτή έπρεπε να παρουσιάσουν «όλας τας ελληνικάς ενδυμασίας», με στόχο τη δημιουργία «μιας ζωντανής εθνομολογικής έκθεσης της Παλαιάς και της Νέας Ελλάδας μαζί». ²⁹

Το όλο εγχείρημα απαιτούσε τη δημιουργία μιας μπιτιοθήκης που θα μπορούσε να καλύψει τις ενδυματολογικές ανάγκες των 500 ατόμων που λάμβαναν μέρος. Έτσι, παράλληλα με την κατασκευή παραδοσιακών και αρχαϊκών φορεσιών, μετά από αίτημα προς τις περιφέρειες της ελληνικής επικράτειας, μέσω μιας σειράς επιστολών σε αρχιερείς, σε νομάρχες και δημάρχους, αποστέλλονται στο Λύκειο και αυθεντικές τοπικές φορεσίες. ³⁰ Από αυτές, άλλες δωρήθηκαν, άλλες αγοράστηκαν και άλλες επεστράφησαν μετά από επιθυμία των κατόχων τους.

Μια ολοκληρωμένη εικόνα για αυτήν την υπεράνθρωπη προσπάθεια αντλούμε από τα λεγόμενα της Κ. Παρρέν στη *Λογοδοσία* του έτους 1913. Μέσα σε 40 μέρες κατάφεραν «να περισυλλεχθούν υπέρ τα 40 είδη ελληνικών ενδυμασιών, να καταρτισθεί μπιτιοθήκη διά τα πεντακόσια πρόσωπα που έλαβαν μέρος, να διοργανωθεί η αρχαϊκή παρέλασις και να κατασκευασθούν πολυτελείς αρχαϊκές ενδυμασίες, τέλεια αντίγραφα των κορών του μουσείου της Ακροπόλεως». ³¹

Αντά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του Λυκείου δεν υπάρχει καμία αναφορά για αυτόνομο τμήμα Ιματιοθήκης. Με βάση τα στοιχεία που έχουμε, στις αρχαιρεσίες της 19ης Μαρτίου του 1914, ανάμεσα σε άλλα τμήματα, για πρώτη φορά παρουσιάζεται η εφορεία της Ιματιοθήκης, με έφορο τη Μαρία Νοταρά. ³² Στη δραστηριότητα των τμημάτων, μάλιστα, αναφέρεται ότι η

εφορεία της Ιματιοθήκης, από κοινού μετά του προεδρείου και του τμήματος της Οικοκυρικής, αρχίζει να καταρτίζει την Ιματιοθήκη των Εθνικών Ενδυμασιών. Με δωρεές και αγορές συνόλων αλλά και μεμονωμένων εξαρτημάτων σιγά-σιγά συγκεντρώνεται σημαντικό ενδυματολογικό υλικό.

Στον έλεγχο διαχείρισεως του έτους 1914 δημοσιεύτηκε κατάλογος³³ των ενδυμασιών που αποτελούσαν τον πυρήνα της τότε χρηστικής και μετέπειτα μουσειακής ιματιοθήκης του Λυκείου.³⁴ Σημειώνεται δίπλα το αντίτιμο της αξίας τους και γίνεται αναφορά σε ονόματα δωρητριών και δωρητών. Καταγράφονται ολοκληρωμένα τοπικά σύνολα και η ποσότητά τους, όπως σύνολα της Χίου (με αντιπροσωπευτικά δείγματα των χωριών Καλαμωτής, Πυργιού και Νενήτων), της Λευκάδας, της Σίφνου, της Κέας, της Αμοργού, της Ύδρας, της Ρόδου, της Σκύρου, του Τρικεριού και άλλων περιοχών. Παράλληλα, καταγράφονται και διάφορα μεμονωμένα εξαρτήματα (κοντογούνια, εσάρπες, υποκάμισα) χωρίς αυτά να εντοπίζονται γεωγραφικά. Τέλος, αναφέρονται και 40 κούκλες με ελληνικές τοπικές φορεσιές, «πρότυπα ενδυμασιών διαφόρων μερών».³⁵

Στον κατάλογο αυτόν δεν διευκρινίζεται ποια από αυτά τα σύνολα είναι αυθεντικά και ποια αντίγραφα. Ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός ορισμένων από αυτά, όπως 26 ενδυμασίες Κρήτης, 10 ενδυμασίες Μωρηά, 9 ενδυμασίες Τρικεριού, μας κάνουν να υποθέσουμε ότι είναι πολύ πιθανό κάποια από αυτά να είναι αντίγραφα.

Τρία επίθετα χαρακτηρίζουν και προσδιορίζουν τις τοπικές ενδυμασίες: πολυτελείς, χρυσοκέντητες, παλαιές. Και ανάμεσά τους, αναφέρονται και 26 αρχαϊκές ενδυμασίες με ζωγραφισμένα εξαρτήματα.

Εθνικά και αισθητικά είναι τα κριτήρια με τα οποία συγκροτείται η ενδυματολογική εικόνα της Ελλάδας. Οι ενδυμασίες ενδιαφέρουν αρχικά ως προς την ελληνικότητά τους και κατά δεύτερο λόγο, εξίσου σημαντικό, και για την αισθητική τους αξία. Έτσι, ο στόχος των γυναικών της πρώτης λυκειακής γενιάς εστιάζεται στη διατήρηση και στην αναβίωση των ελληνικών παραδόσεων –ανάμεσα σ' αυτές και οι παραδοσιακές φορεσιές–, εκείνων δηλαδή των στοιχείων που η αντοχή τους στο πέρασμα των χρόνων τεκμηριώνει την εθνική συνέχεια. Η λογική με την οποία διαμορφώνεται η τότε ενδυματολογική συλλογή του Λυκείου είναι στενά συνυφασμένη

με το γενικότερο κλίμα της εποχής, που ως κύριο ζητούμενό της είχε την ανάπτυξη μιας ελληνικής καλαισθησίας, υψηλής σε ποιότητα και με χαρακτήρα εθνικό.

Το 1915 η ενδυματολογική συλλογή του Λυκείου εμπλουτίζεται με την κατασκευή και αγορά ενδυμασιών που έλειπαν από τη συλλογή. Στον κατάλογο του 1914 προστίθενται και δύο ενδυμασίες Κύπρου, δύο μακεδονικοί ντουλαμάδες, μία ενδυμασία Σκύρου, μία Ύδρας, μία Κερκύρας, μία Ψαρών, δύο ενδυμασίες που δεν εντοπίζονται γεωγραφικά και μία «κοζόκα Ηπειρωτική χρυσή».³⁶ Τη χρονιά αυτή η αξία της συλλογής υπολογίζεται σε 14.813,40 δραχμές.³⁷

Αν συγκρίνουμε τις ενδυμασίες που καταγράφονται στον προαναφερόμενο κατάλογο με την ποικιλία των τοπικών φορεσιών (ομάδα χωριών Αττικής, Σαλαμίνας, Κορινθίας, Μεγάρων, Μακεδονίας, Πελοποννήσου, Ηπείρου και νήσων) που παρουσιάζονται στα προγράμματα των δύο μεγάλων εκδηλώσεων του Λυκείου το 1914 (Κέρκυρα και Στάδιο) παρατηρούμε ότι ένα μεγάλο μέρος από εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν για να καλύψουν τις ενδυματολογικές ανάγκες αυτών των εμφανίσεων δεν ανήκαν στο Λύκειο των Ελληνίδων.

Οι κυρίες της Αυλής. Φωτογραφικό αντίγραφο δαγγεροτυπίας σε αλμπουμίνια Philibert Perraud, 1847, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, φωτ. Αρχείο F-IB206.

«Η αυλή της
βασιλίσσης
Αμαλίας. Από την
εορτή της
Πήττας». Από
αριστερά όρθιες οι
δισ Αλεξανδρίδου,
δισ Αμοιρά, δισ
Ορλόφ, κ.
Φεράλδη και κ.
Καλογερά,
καθιστές οι δισ
Καμπούρογλου, κ.
Μομφεράτου και
κ. Μελισσηνού,
«Εφημερίς των
Κυριών», τχ. 1015
(1912), σ. 1848.

Είναι πολύ πιθανό οι συγκεκριμένες ομάδες φορεσιών να χρησιμοποιήθηκαν από το Λύκειο είτε με τη μορφή δανεισμού από τοπικούς φορείς είτε με τη μορφή ενοικίας από κάποιο βεστιάριο της εποχής.

Επιπλέον, η πεποίθησή μας αυτή μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το Λύκειο των Ελληνίδων από το 1911 έως και το 1914 δεν έχει συγκροτήσει Ιματιοθήκη, ικανή να καλύψει ενδυματολογικά τις εμφανίσεις του. Η συγκρότησή της πρέπει να συμπίπτει χρονικά με την ίδρυση του αυτόνομου τμήματος της Ιματιοθήκης το 1914.

Όσον αφορά στον τρόπο ένδυσης αυτών των ενδυμασιών στα πρώτα χρόνια της συγκρότησης της Ιματιοθήκης, στο βαθμό που ήταν λαογραφικά και ενδυματολογικά σωστός, πληροφορίες μπορούμε ν' αντλήσουμε τόσο από τα σχόλια των εφημερίδων της εποχής που ακολουθούν των εμφανίσεων του Λυκείου όσο και από το φωτογραφικό αρχείο του Λυκείου. Η εικόνα που

παρουσιάζεται μέσα από αυτά μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι απέχει από την ενδυματολογική πραγματικότητα που επικρατούσε στις περιοχές από τις οποίες προέρχονταν τα παρουσιαζόμενα σύνολα, καθώς «οι γυναικείοι ματισμοί των διαφόρων χωρών δεν είχαν, φαίνεται, με πολλήν ακρίβειαν αναπαρασταθή».³⁸ Συγκεκριμένα, σε φωτογραφία της δεκαετίας του 1920, εικονίζεται μια ομάδα χορευτριών του Λυκείου, η οποία είναι ντυμένη με μια παραλλαγή της ενδυμασίας του Ρουμλουκιού. Μόνο που κάτω από τον σαγιά, που σε μια περίπτωση αντικαθίσταται από κάποιο άλλο ένδυμα –πιθανόν τον καπλαμά των Μεγάρων– διακρίνεται μια μεγάλη ποικιλία πουνκαμίσων με διακοσμητικά μοτίβα από την Τανάγρα, την Αγία Άννα και την Κορινθία. Και αυτό το ανακάτεμα των εξαρτημάτων, με σκοπό τη δημιουργία πολυπληθών συνόλων, είναι λογικό να συμβαίνει αυτή την εποχή, καθώς οι πολυπληθείς ομάδες του Λυκείου δεν είναι δυνατόν να

«Εἰς τον χορόν της Τράτας ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τα δεξιὰ: Αἱ δεσποινίδες Φιλίππιδου, Καλλέργη, Αναστασιάδου, Καστρισιάδου, Γεωργαντή και Χατζηπέτρου», Στάδιο, 1925, ΦΑΛΕ 10501. Στὴ φωτογραφία ἡ φορεσιά του Ρουμλουκιού παρουσιάζεται κατὰ τον τρόπο που ἀκολουθήθηκε πιστά ἀπὸ τὸ Λύκειο γιὰ πολλὰ χρόνια –μέχρι και τὰ πρῶτα μεταπολεμικά. Τὰ εἰκονιζόμενα σύνολα συνθέτουν πονκάμισα διαφόρων περιοχῶν, συνδυνασμένα ἄλλοτε με σαγιά και ἄλλοτε με καπλάμα των Μεγάρων. Χαρακτηριστικός ὁ τρόπος διευθέτησης του κεφαλοκαλύμματος, με τὸ κατσούλι ὡς «περικεφαλαία του Μ. Αλεξάνδρου» να καταλήγει σε ἕναν υπερβολικὸ φιάγκο.

καλυφθῶν ενδυματολογικά με τις λιγοστές φορεσιές που διέθετε το σωματείο. Και θα συμβαίνει για πολλά χρόνια ακόμα... Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε ότι το αρχικό ενδιαφέρον του Λυκείου για την ελληνική τοπική φορεσιά επικεντρώνεται στην πρόκληση του εντυπωσιασμού.

Στη *Λογοδοσία* του έτους 1914, η Κ. Παρρέν, αναφερόμενη στο έργο της Ιματιοθήκης, κάνει μια πρώτη παρουσίαση του τρόπου συγκρότησής της και προχωρά στην κατάθεση του δικού της οράματος για αυτή: «Η ιματιοθήκη μας συμπληρούμενη ολονέν δι' αντιγράφων από την συλλογήν των κουκλών αι οποίαι αποστέλλονται και ενδύονται εις τας διαφόρους πόλεις και χωρία και προτοτύπων ενδυμασιών, ας αγοράζομεν, θα αποτελέση εν είδος μουσείου εθνογραφικῶν συμπληρούντος το επίσημον του Κράτους».³⁹

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι τα χρόνια εκείνα η συλλεκτική προσπάθεια του Λυκείου

δεν συνοδεύτηκε από τη μέριμνα για την καταγραφή πληροφοριών για το κάθε αντικείμενο που αποτελούσε τμήμα της συλλογής του.⁴⁰ Το γεγονός αυτό δημιούργησε αργότερα σοβαρά προβλήματα στην τεκμηρίωση της συλλογής.

Στο *Δελτίον* του 1925, η Κ. Παρρέν, με αφορμή την έκθεση για την οικονομική διαχείριση της εορτής του Σταδίου (24 Μαΐου 1925), για πρώτη φορά κάνει ιδιαίτερη μνεία στο υψηλό κόστος αγοράς των ενδυμασιών που απαρτίζουν τη συλλογή του τμήματος της Ιματιοθήκης. «... αι κατά καιρούς, κατά τα τρία-τέσσερα τελευταία έτη, αγοραζόμεναι Ελληνικαί χωρικά ενδυμασία, αι οποίαι στοιχίζουν δεκάδας χιλιάδας δραχμάς και διά των οποίων συμπληρώνομεν ολονέν την εθνικήν ιματιοθήκην μας, η οποία είναι μοναδική...». Επικαλείται δε τη συνδρομή εκείνων που έχουν στην κατοχή τους ενδυμασίες, προτείνοντάς τους να τις δωρίσουν ή να τις «παραχωρήσουν χωρίς υπέρμετρον τιμήν».⁴¹

«Αι δεσποινίδες Φ. Καούρη, Μελά, Λεκού και Λουκία Καρακατσάνη με το ιδιορρυθμώτατον Μακεδονικόν ένδυμα», εφ. «Εμπρός», 27/4/1914. Το 1914, όταν παρουσιάζεται η ενδυμασία του Ρουμλουκιού στις εμφανίσεις του Λυκείου «ιδιαιτέραν ενεποίησεν εντύπωσιν εις τους θεατάς η ιδιορρυθμία της ..., χαρακτηριστικόν της οποίας είναι η σκτεινότης των χρωμάτων και ο περιέργος κεκρύφαλος, έχων το σχήμα αρχαϊκής περικεφαλαίας». Η συγκεκριμένη φορεσιά απουσιάζει από τον κατάλογο των ενδυμασιών που αποτέλεσαν τον πυρήνα της Ιματιοθήκης του 1914. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για φορεσιά που δανείστηκε το Λύκειο από κάποιο βεσιτάριο, προκειμένου να καλύψει τις ενδυματολογικές ανάγκες των εμφανίσεών του.

Στη διαμόρφωση της Ιματιοθήκης του Λυκείου θα συμβάλει ιδιαίτερα και μια ομάδα Ελληνίδων, οπαδών ενός ρομαντικού κινήματος για την «επιστροφή στις ρίζες», που κυριάρχησε τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ανάμεσά τους είναι η Αγγελική Χατζημιχάλη, η Εύα Σικελιανού, η Μαρία Σωτηρίου. Συνεργάζονται με το Λύκειο και συμμετέχουν ενεργά στην κάλυψη των σκηνικών και ενδυματολογικών αναγκών των εκδηλώσεών του.

Στη μεγάλη γιορτή του Λυκείου στο Στάδιο (1926), με την αναπαράσταση του Μινωϊκού πολιτισμού ασχολήθηκε η αρχαιολόγος Άννα Αποστολάκη (ήταν και συνέφορος του τμήματος Γραμμάτων και Τεχνών), με τα αρχαϊκά η Εύα Σικελιανού, με τα του Βυζαντίου η βυζαντινολόγος Μαρία Σωτηρίου,⁴² με τις «χωρικές ενδυμασίες» η Αγγελική Χατζημιχάλη.

Η συνεργασία τους καταγράφεται στην παρουσίαση του σκεπτικού της διοργάνωσης της μεγάλης «εθνικής εορτής», όπου η Κ. Παρρέν αναφέρεται λεπτομερώς στο έργο της καθεμιάς: «Ο Μινωϊκός πολιτισμός υπήρξεν η πρώτη μας αφετηρία. Εάν ο Ήβανς ανέσκαψε την Κνωσσόν και απεκάλυψε τας θαυμασίας τοιχογραφίας, ..., το Λύκειον των Ελληνίδων, χάρις εις την διαπρεπή αρχαιολόγον μας ..., δίδα Άνναν Αποστολάκη, τας εξωντάνευσε με τα κορίτσια μας και τας έκαμε προσιτάς εις τον θαυμασμόν τόσων χιλιάδων θεατών. Αι Αμαζόνες εξ άλλου με την θαυμασίαν εμφανισίν των, αι Ωκεανίδες

από τον Προμηθέαν Δεσμώτην της κ. Σικελιανού, αι Εσιάδες και αι της κλασσικής εποχής υπό την δίδα Μαρινάκη, αι Βυζαντιναί Πριγκήπισσαι τας οποίας μας μετέφερεν από τον Μεσαίωνα η διαπρεπής Βυζαντινολόγος κ. Σωτηρίου, αι χωρικαί όλης περιήτου της Ελλάδος υπό τας οδηγίας της κ. Χατζημιχάλη και των καλλιτεχνίδων μας γενικώτερα, επαρουσίασαν ένα σύνολο πλήρες, ..., ώστε να προκαλέση τον θαυμασμόν των ιδικών μας και ξένων».⁴³

Με βάση τα παραπάνω, στην ενδυματολογική συλλογή του Λυκείου εντάσσεται και μια ολοκληρωμένη σειρά από αντίγραφα ενδυμασιών, στα οποία αποτυπώνονται οι περιόδοι του τριμερούς σχήματος Αρχαιότητα – Βυζάντιο – νεότερος Ελληνισμός, όπως αποκραυαλλώθηκαν στο ιστορικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου.

Το 1936, με αφορμή τον εορτασμό της εικοσιπενταετηρίδας του Λυκείου και της πεντηκονταετηρίδας της Κ. Παρρέν, γίνεται μια συνολική παρουσίαση της δράσης και του έργου του. Ανάμεσα σε άλλα, δίνονται σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο συγκρότησης της ενδυματολογικής συλλογής του και για το είδος και τον αριθμό των ενδυμασιών που τη συνθέτουν:

«Η Ιματιοθήκη του Λυκείου καταρτισθείσα δι' υπερανθρώπων μόχθων και μεγάλων υλικών θυσιών, περιλαμβάνει σήμερα άνω των 1.000 ενδυμασιών εκ των κυριωτέρων περιόδων του Ελληνικού πολιτισμού, πιστά αντίγραφα των περιωθεντων έργων τέχνης (τοιχογραφιών Κνωσσού, Τίρυνθος, Θηβών, των Μινωϊκών ειδωλίων, των κορών της Ακροπόλεως, των αρχαίων αναγλύφων, αγαλμάτων, αγγειογραφιών, των Βυζαντινών αγιογραφιών, των μικρογραφιών χειρογράφων, των χαλκογραφιών, ξυλογραφιών εκ των βιβλίων των περιηγητών κ.λ.π. Υπάρχουν επίσης 200 περίπου αυθεντικά εθνικά ενδυμασία, χρονολογούμενα από 100 και κάποτε 200 ετών».⁴⁴

Η θέση του Λυκείου για το ελληνικό ένδυμα, όπως διαμορφώνεται στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, αποτυπώνεται με μοναδικό τρόπο σε άρθρο του 1937 στην εφ. *Ακρόπολις*, που υπογράφει ο Σπ. Τριανταφύλλου, υπό τον τίτλο «Το Λύκειον των Ελληνίδων εργάζεται διά την αναβίωσιν των εθνικών μας παραδόσεων. Το ελληνικόν ένδυμα εις τας τελετάς και δεξιώσεις».⁴⁵ Στο άρθρο αυτό η συλλογή και η προσπάθεια διάδοσης των

Από το ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη, 1935. Μέλη της ομάδας του Λυκείου με φορεσιές Αμαλίας, Ψαρών, Κέρκυρας, φουστανελά, κ.ά. φωτογραφίζονται με την έφορο της Ιματιοθήκης Κατίνα Μαρινάκη (πρώτη από αριστερά), ΦΑΛΕ 12611.

«εθνικών» ενδυμασιών καταγράφονται ως μία από τις προϋποθέσεις για την επίτευξη του σκοπού του Λυκείου. Επιπλέον, εκθέτονται και οι σχετικές με το ελληνικό ένδυμα απόψεις της αντιπροέδρου του, Άννας Τριανταφυλλίδου. Σύμφωνα με αυτές, η όλη προσπάθεια εστιάζεται στη γενίκευση της χρήσης των ελληνικών ενδυμασιών, αρχής γινομένης «από τας κυρίας και δεσποινίδας του Λυκείου, αι οποίαι εφέτος εις τας συγκεντρώσεις και τους χορούς θα εμφανίζονται με εθνικάς αμφιέσεις».⁴⁶

Θα περάσουν πολλά χρόνια, για να μετατοπιστεί το βάρος του ενδιαφέροντος του Λυκείου για τις ελληνικές τοπικές φορεσιές από την «ελληνικότητά» τους και την αισθητική και διακοσμική τους αξία, στην αντιμετώπισή τους ως ιστορικά τεκμήρια του υλικού «λαϊκού» πολιτισμού.

2. Ο ρόλος των εκάστοτε εφόρων του τμήματος Εθνικών Ενδυμασιών του Λυκείου στη διαμόρφωση της συλλογής του από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 έως και το 2000

Α. Κατίνα Μαρινάκη, έφορος του τμήματος Ιματιοθήκης και Εργαστηρίου Εθνικών Ενδυμασιών (1935-1951)

Το 1935 (21/3/1935) τα ηνία της Ιματιοθήκης αναλαμβάνει η καλλιτέχνη ζωγράφος Κατίνα Μαρινάκη, ως έφορος του τμήματος Ιματιοθήκης και Εργαστηρίου Εθνικών Ενδυμασιών.⁴⁷ Μέχρι τότε, η παρουσία της στο Λύκειο είναι έντονα ενεργή, άλλοτε ως ομιλήτρια στις «καλλιτεχνικές συγκεντρώσεις» με θέμα που άπτεται του ειδικού ενδιαφέροντός της («Οι Έλληνες γλύπται του τελευταίου αιώνας»),⁴⁸ ή ως ζωγράφος με εκθέσεις ζωγραφικής «εν

συνδυασμό γλυπτικής»,⁴⁹ και άλλοτε με την ιδιότητα της εφόρου του τμήματος Εκθέσεων (1933).⁵⁰

Παράλληλα, συμμετέχει και στην ομάδα των Α. Αποστολάκη, Εύ. Σικελιανού, Μ. Σωτηρίου και Α. Χατζημιάλη, με σκοπό την κάλυψη των ενδυματολογικών αναγκών των «καριότερων περιόδων του Ελληνικού Πολιτισμού» που παρουσιάστηκαν στην Εορτή του Σταδίου το 1926.

Με την ανάληψη των καθηκόντων της, το τμήμα της Ιματιοθήκης αποφασίζει να αγοράζονται «εθνικές» ενδυμασίες και εξαρτήματά τους, «εφ' όσον προσφέρονται εις τιμάς ευκαιρίας και εφ' όσον πρόκειται περί σπανιζόντων ειδών». ⁵¹ Σύμφωνα δε με το Δελτίον του έτους 1937, το εργαστήριο της Ιματιοθήκης ασχολείται με την κατασκευή πιστών αντιγράφων της ελληνικής τοπικής φορεσιάς. Στο εργαστήριο αυτό «η τέχνη του

ελληνοροπάτου ήτις είχαν αρχίσει να εκλείπει, χάρις εις τας προσπάθειάς και τας σχετικές γνώσεις της Εφόρου αναζή και πάλιν». ⁵²

Την ίδια χρονιά, η έφορος σχεδιάζει τις ενδυμασίες των ιερειών της Αθηνάς και τη «βαρύτιμον εσθήτα» της, με αφορμή τη συμμετοχή του Λυκείου στον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Επιπλέον, αναλαμβάνει την επισκευή και τη συμπλήρωση των ενδυμασιών που είχαν φθαρεί κατά την εμφάνιση μιας ομάδας 50 δεσποινίδων με «εθνικές» ενδυμασίες στο Αμβούργο. ⁵³

Από την περίοδο αυτή ξεκινά μια υπερπαραγωγή αντιγράφων και «κατασκευή» συνόλων τοπικών φορεσιών με σύνθεση εξαρτημάτων διάφορετικών περιοχών, καθώς η Κατίνα Μαρινάκη καλείται να καλύψει τις

Από την εμφάνιση της ομάδας του Λυκείου στην Ακρόπολη για την Εκατονταετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1937. Αριστερά, η έφορος της Ιματιοθήκης, Κατίνα Μαρινάκη, ΦΑΛΕ 10609.

ενδυματολογικές ανάγκες των εμφανίσεων του Λυκείου, που έχουν αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό. Στις *Λογοδοσίες* του τμήματός της επανειλημμένα αναφέρεται στις πολυάριθμες κατασκευές ενδυμασιών τόσο για την κάλυψη των ενδυματολογικών αναγκών που προκύπτουν από τις συχνές εμφανίσεις του Λυκείου, όσο και για την κάλυψη των παραγγελιών που αρχίζει να δέχεται το εργαστήριο της Ιματιοθήκης.

Και καθώς η ενδυματολογική συλλογή είναι ακόμη μικρή σε ποσότητα, οδηγείται στην παραγωγή αντιγράφων άλλοτε διαφόρων εξαρτημάτων για τη συμπλήρωση ενδυματολογικών συνόλων (φούστες Κέρκυρας, ταφταδένιοι φιόγκοι για το κατσούλι του Γιδά, κ.ά.), αλλά και ολόκληρων ενδυμασιών και ομάδων ενδυμασιών (Αμαλία, Γιδάς, Πόντος, Κρήτη), και κοσμημάτων (σταυραετοί Σαρακατσάνας από αλυσίδες του εμπορίου, με το κεντρικό τους στέλεχος καμωμένο με χρυσόχαρτο). Είναι χαρακτηριστικά τα δύο ρήματα, με τα οποία περιγράφεται η δουλειά της εφόρου του τμήματος της Ιματιοθήκης στα *Δελτία* της περιόδου από το 1937 ως και το 1950: «Η έφορος σχεδίασε και φιλοτέχνησε».

Σύμφωνα με την Ιωάννα Παπαντωνίου, η Κατίνα Μαρινάκη, «ορμώμενη από το προσωπικό της καλλιτεχνικό αισθητήριο», έκανε αισθητικές παρεμβάσεις και αναπαραγωγές διαφόρων εξαρτημάτων, χωρίς να την απασχολεί η πιστή παρουσίαση της ενδυματολογικής πραγματικότητας της κάθε περιοχής.

Στο σημείο αυτό γεννιέται μια σειρά ερωτημάτων. Με βάση ποια κριτήρια η Κ. Μαρινάκη προχωρά σε αυτού του είδους τις παρεμβάσεις, που συχνά οδηγούν στη δημιουργία αυθαίρετων συνόλων; Ποιος είναι ο ρόλος της Αγγελικής Χατζημιχάλη στην Ιματιοθήκη του Λυκείου; Συνεργάζεται στη δημιουργία των συνόλων, επιβλέποντας τον τρόπο κατασκευής τους; Ζητάται και λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η γνώμη της, με σκοπό την πιο πιστή αντιγραφή των τοπικών φορεσιών ή αγνοείται;

Την περίοδο αυτή η Α. Χατζημιχάλη είναι ήδη καταξιωμένη και έχει πια αναγνωριστεί η μεγάλη της εμπειρία στην έρευνα και στη μελέτη της ελληνικής τοπικής φορεσιάς. Υπενθυμίζω ότι το 1925 έχει εκδοθεί το βιβλίο της *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, Σκύρος*. Η απουσία αναφοράς στο όνομά της στα *Δελτία* από τις αρχές της δεκαετίας του 1930⁵⁴ έως και το 1953, οπότε και επανειλημμένα αναλαμβάνοντας τη θέση της γνωμοδοτι-

Δύο από τις ελληνικές τοπικές φορεσιές που παρουσιάστηκαν στο ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη το 1935. Αριστερά, η φορεσιά της Ύδρας και δεξιά, η φορεσιά των Ιωαννίνων με το χρυσοκεντημένο πιρπιρί, συνδυασμένες και οι δύο με υποδήματα της εποχής, ΦΑΛΕ 12664.

κής συμβούλου «διά την καλλιτέραν εμφάνισιν των χορών και των ενδυμασιών»,⁵⁵ μάς βάζει σε σκέψεις... Μάλιστα, η επανεμφάνισή της στο Λύκειο συμπίπτει χρονικά με το θάνατο της Κ. Μαρινάκη, το 1953.⁵⁶

Στην άποψή μας αυτή συνηγορεί και η μαρτυρία της Ι. Παπαντωνίου, η οποία, αναφερόμενη στην παρουσία της Α. Χατζημιχάλη στο Λύκειο,⁵⁷ τονίζει: «η Χατζημιχάλη έχει απομακρυνθεί από το Λύκειο πολύ πριν τον πόλεμο. Δεν πιστεύω ότι συμφωνεί μ' αυτού του είδους τις κατασκευές. Για να το πω απλά. Αν η Χατζημιχάλη, ως ενδυματολόγος μπορούσε να δουλέψει στο Εθνικό Θέατρο, η Μαρινάκη ήταν ό,τι έπρεπε για την Επιθεώρηση».

Φορεσιές
Ρουμλουκιού. Η
απογείωση του
φιόγκου.
Παρουσίαση του
Λυκείου πιθανόν
στον πρώτο
εορτασμό της 25ης
Μαρτίου 1945(·),
ΦΑΛΕ 16401.

Παράλληλα βέβαια, η Ιματιοθήκη εμπλουτίζεται και με σημαντικές αγορές και δωρεές ενδυμάτων και ενδυμασιών.⁵⁸ Μια ολοκληρωμένη εικόνα για τις τοπικές φορεσιές που συνθέτουν την Ιματιοθήκη του Λυκείου στις αρχές του 20ού αιώνα και για τον τρόπο ένδυσής τους, παίρνουμε από το φωτογραφικό αρχείο του Αιμίλιου Λέστερ.⁵⁹ Το αρχείο αυτό συνθέτουν 30 παλαιές επιχρωματισμένες φωτογραφίες, όπου εικονίζονται αθηναίες κυρίες, ντυμένες με ελληνικές τοπικές φορεσιές, κρατώντας στα χέρια τους αντικείμενα της καθημερινής αγροτικής ζωής, όπως δρεπάνι, ρόκα, κοφίνι. Οι εικονιζόμενες αστές συνέπλεαν με το γενικότερο ρεύμα της «ανακάλυψης» της λαϊκής τέχνης και αρέσκονταν στο να ενδύονται ρούχα «εθνικές» φορεσιές», τα οποία εξέφραζαν την εξιδανικευμένη θέαση ενός τρόπου ζωής διαφορετικού από εκείνον που οι ίδιες ζούσαν.⁶⁰

Είναι πολύ πιθανόν οι συγκεκριμένες κυρίες να είχαν άμεση σχέση με το Λύκειο,⁶¹ καθώς παρουσιάζονταν ενδεδυμένες με σύνολα που υπήρχαν στον πρώτο κατάλογο του 1914, αλλά και με σύνολα που απετέλεσαν τον κορμό της Ιματιοθήκης.⁶² Και αυτά ήταν τα ενδυματολογικά σύνολα των Κυκλάδων (Κέα, Σίφνος, Αμοργός), της Πελοποννήσου (Αργολίδα και Μάνη), της

Αττικής (Μεσόγεια, Μέγαρο, Σαλαμίνα), της Εύβοιας (Σκύρος), της Θεσσαλίας (Τρίκερι, Πήλιο), των Ιονίων Νήσων (Λευκάδα, Κέρκυρα), της Ηπείρου (Θεσπρωτία, Ζίτσα, και μια ελεύθερη σύνθεση ως ενδυμασία Ηπείρου), της Μακεδονίας (Γιδάς), του Ανατολικού Αιγαίου (Ψαρά, Λήμνος, Μυτιλήνη), των Δωδεκανήσων (Χώρα Ρόδου, Καστελόριζο με τους δύο τρόπους ένδυσης, Αστυπάλαια, Νίσυρος, Κάλυμνος, Λέρος), της Μικράς Ασίας (Πόντος) και της Κρήτης.⁶³

Μέσα από τον τρόπο της παρουσίασης αυτών των εικονιζόμενων τοπικών φορεσιών εντοπίζουμε τις παραποιήσεις, τις παραλλαγές και τις προσαρμογές τους στην αισθητική της εποχής. Ανάμεσα στις ενδυμασίες που παρουσιάζονται, εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στη φορεσιά του Ρουμλουκιού (Γιδάς). Σύμφωνα με την Ιωάννα Παπαντωνίου, «ο τρόπος ένδυσής της απεικονίζει τον τύπο που διαμορφώθηκε επί Κατίνας Μαρινάκη και φορέθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο για πολλά χρόνια στις εμφανίσεις του Λυκείου». Η σύνθεση των εξαρτημάτων της και η διευθέτηση του κεφαλοκαλύμματος («κατσούλι») με τον τεράστιο ταφταδένιο (!) καφέ φιόγκο στο πίσω μέρος του, αποτελεί θεατρική απόδοση της φορεσιάς.⁶⁴

Το ίδιο συμβαίνει και με τα σύνολα της Σκύρου (ειδικά με τον τρόπο διευθέτησης του μαντιλιού), του Πόντου (με την αισθητική της ένδυσης να αποδίδεται με λάθος τρόπο), της Μάνης,⁶⁵ το σύνολο της οποίας έχει δημιουργηθεί με βάση το πρότυπο της φορεσιάς «Αμαλία» και σαφώς παραπέμπει στην γραβούρα του Stackelberg.⁶⁶ Όσον αφορά τις φορεσιές των Κυκλάδων, παρατηρούμε ότι και τα τρία σύνολα απηχούν την αισθητική των ενδυμάτων του 19ου αιώνα, με καθαρά θεατρικοποιημένα κεφαλοκαλύμματα.⁶⁷

Τρανταχτό παράδειγμα της ελεύθερης σύνθεσης εξαρτημάτων με σκοπό τη δημιουργία συνόλου αποτελεί η φορεσιά που «προσπαθεί» να παίξει το ρόλο κάποιας ηπειρωτικής ενδυμασίας, με πουνκάμισο, του οποίου η διακόσμηση παραπέμπει σε πουνκάμισο της Κορινθίας. Τέλος, η φορεσιά της Κρήτης αποτελεί θεατρική κατασκευη-απόδοση της κρητικής φορεσιάς, που απέχει κατά πολύ από την πραγματικότητα. Απομεινάρια της βρίσκουμε ακόμη και σήμερα στην Ιματιοθήκη του Λυκείου.⁶⁸ Η συγκεκριμένη φορεσιά, σύμφωνα με τον Τύπο⁶⁹ της εποχής, παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο

Ζάμπειο (Ανθεστήρια, 1911), και λίγο αργότερα στην εορτή του Σταδίου (1914). Από την πρώτη εμφάνισή της αμφισβητείται η σχέση της με την κρητική ενδυμασία και παρουσιάζεται ως «πιθανό Ναπολιτάνικον [ένδυμα], αλλά Κρητικόν βέβαια δεν είνε», καθώς «ό,τι έχει χαρακτηριστικώτερον, οι κόκκινοι πέπλοι, είνε τι ανύπαρκτον και εντελώς φανταστικόν».⁷⁰

Την ίδια ακριβώς εικόνα για τον τρόπο ένδυσης των προαναφερθέντων ενδυματολογικών συνόλων σχηματίζουμε και από μια σειρά φωτογραφιών της ίδιας περιόδου, που ανήκουν στο φωτογραφικό αρχείο του Λυκείου. Σε αυτές τις φωτογραφίες κυριαρχεί η ενδυμασία του Γιδά, με τον κορμό να στολίζεται από το κεφάλι μέχρι το ύψος της κοιλιάς με μια σειρά πέρλες και το μπούστο με το «γιορντάνι», χαρακτηριστικό εντυπωσιακό κόσμημα της γυναικείας φορεσιάς της Αττικής. Επίσης, η θεατρική κατασκευή της γυναικείας φορεσιάς της Κρή-

της φοριέται ιδιαίτερα στις παρουσιάσεις του Λυκείου, όπως και τα σύνολα της «Αμαλίας», της Μάνης, των Ιωαννίνων και του Σουλίου, με μια ελεύθερη σύνθεση εξαρτημάτων.

Επιπλέον, σημαντικά σχόλια για τις αδυναμίες που εντοπίζονται στον τρόπο παρουσίασης της ελληνικής τοπικής φορεσιάς στις εμφανίσεις του Λυκείου καταγράφονται σε άρθρο της εφ. *Βραδινή* (15/3/1928). Με αφορμή την ετήσια εορτή στο Στάδιο, τα σχόλια επικεντρώνονται α) στην πλημμελή εκπροσώπηση του ενδυματολογικού χάρτη της Ελλάδας, καθώς «πολλαί περιφέρειαι [της Ελλάδας] δεν αντιπροσωπεύονται από απόψεως ενδυμασιών επαρχιών και άλλαι αντιπροσωπεύονται πολύ συνοπτικώς με ένα είδος ενδύματος», και β) στην απόλυτα ομοιομορφη παρουσίαση ορισμένων ενδυμασιών, χωρίς καμία προσπάθεια ανάδειξης της πολυτυπίας και της πολυμορφίας της ελληνικής τοπικής φορεσιάς. «Η Κρήτη επί παραδείγ-

«Ομάς χορευτριών με Μανιάτικα. Από την τελευταίαν εορτήν του Λυκείου», «Εφημερίς των Κυριών», τχ. 1078 (1916), σ. 2995.

Η φορεσιά του
Ρουμλουκιού στο
φωτογραφικό
αρχείο του
Αιμίλιου Λέστερ,
Μουσείο Ιστορίας
της Ελληνικής
Ενδυμασίας.

Η φορεσιά του
Πόντου στο
φωτογραφικό
αρχείο του
Αιμίλιου Λέστερ,
Μουσείο Ιστορίας
της Ελληνικής
Ενδυμασίας.

Η φορεσιά της Σκύρου στο φωτογραφικό αρχείο του Αιμίλιου Λέστερ, Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας.

Θεατρική απόδοση της «κρητικής» φορεσιάς στο φωτογραφικό αρχείο του Αιμίλιου Λέστερ, Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας. Η συγκεκριμένη φορεσιά είναι πιθανό να έχει γίνει πάνω στα πρότυπα της πλαστής «κρητικής» φορεσιάς που πρωτοφορέθηκε στις πρώτες εμφανίσεις του Λυκείου. Δεν γνωρίζουμε με βάση ποιο πρότυπο κρητικής ενδυμασίας έγινε η αναπαραγωγή του εικονιζόμενου κοστουμιού.

Ελεύθερη σύνθεση
ως ενδυμασία
Ηπείρου στο
φωτογραφικό
αρχείο του
Αιμίλιου Λέστερ,
Μουσείο Ιστορίας
της Ελληνικής
Ενδυμασίας.

Η φορεσιά της
Μάνης στο
φωτογραφικό
αρχείο του
Αιμίλιου Λέστερ,
Μουσείο Ιστορίας
της Ελληνικής
Ενδυμασίας.

Η νυφική
μεσογεϊτική
φορεσιά στο
φωτογραφικό
αρχείο του
Αιμίλιου Λέστερ,
Μουσείο Ιστορίας
της Ελληνικής
Ενδυμασίας.

ματι και η Μάνη αντιπροσωπεύθησαν μέχρι σήμερα με πολλά μεν, αλλ' απολύτως ίδια φορέματα χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν αι παραλλαγαι».

Στο *Δελτίον* του 1939, για πρώτη φορά, αφιερώνεται μία ολόκληρη σελίδα στην παρουσίαση μιας τοπικής φορεσιάς με περιγραφή και φωτογραφία, με τον τίτλο «Ελληνικαί Ενδυμασίαι» και τον υπότιτλο «Φόρεμα νύμφης Αττικής. Από τα πλουσιότερα και τα παλαιότερα». Το κείμενο της παρουσίασης μάς γνωστοποιεί ότι «το *Δελτίον* προτίθεται να δημοσιεύει τακτικά ανά μίαν εικόνα ελληνικής ενδυμασίας μετά λεπτομερούς περιγραφής της».⁷¹

Η φωτογραφία που συνοδεύει το κείμενο προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο του Αιμίλιου Λέστερ.⁷² Η περιγραφή της φορεσιάς δεν γίνεται από την Αγγελική Χατζημυχάλη ή την Κατίνα Μαρινάκη –όπως θα ήταν αναμενόμενο– αλλά από την αντιπρόεδρο του Λυκείου, Ειρήνη Νικολαΐδου, η οποία χαρακτηρίζεται ως ειδική του θέματος. Έτσι, «αι αναγνώστριάι μας θα μάθουν από ειδήμονα όλα τα μυστικά του καλλιτεχνικού αυτού συνόλου των ελληνικών ενδυμασιών αι οποίαι τόσοσιν θέλγουν οσάκις εμφανισθούν».⁷³

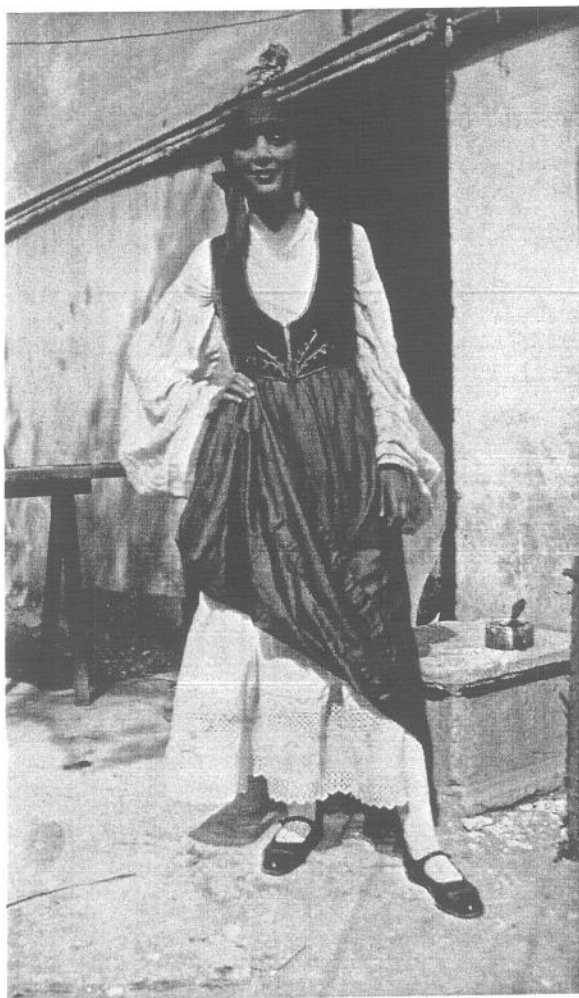
Την ίδια χρονιά (1939), η Κατίνα Μαρινάκη δίνει διάλεξη στο Λύκειο, στο πλαίσιο «των δεκαπενθήμερων διαλέξεων», που άρχισαν στις 14 Ιανουαρίου, με πρώτη ομιλήτρια την πρόεδρο Α. Τριανταφυλλίδου. Το θέμα που πραγματεύεται είναι οι βαλκανικοί χοροί, οι χοροί των Σέρβων, των Βουλγάρων και των Ρουμάνων. Παράλληλα με τις απόψεις της για τους χορούς των βαλκανικών λαών, παρουσιάζει και κάποια στοιχεία για τις φορεσιές τους,⁷⁴ τα οποία προέρχονταν από την επαφή που είχε με τα συγκροτήματα των βαλκανικών χωρών, στο πλαίσιο του ταξιδιού του Λυκείου στην Κωνσταντινούπολη.

Ας επιστρέψουμε όμως στην παρουσίαση του έργου της για τη διαχείριση της συλλογής του τμήματός της. Στο *Δελτίον* του 1949, στη *Λογοδοσία* των πεπραγμένων του τμήματος της Ιματιοθήκης, η Κατίνα Μαρινάκη κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για τις μεγάλες φθορές που υφίστανται οι «εθνικές» ενδυμασίες από τις πολλές επιδείξεις, τις οποίες (φθορές) χαρακτηρίζει κάποτε και ως ανεπανόρθωτες.⁷⁵ Μερμινά για τη συντήρηση και την επιδιόρθωσή τους. Προχωρά σε πλήρη καταγραφή της Ιματιοθήκης,⁷⁶ επικολλώντας στα εξαρτήματα των ενδυμασιών τους αντίστοιχους αριθμούς που παίρνουν κατά

την εισαγωγή τους «εις τον καταρτισθέντα νέον λεπτομερή πίνακα».

Η μακρά θητεία της Κατίνας Μαρινάκη στο τμήμα της Ιματιοθήκης τελειώνει το 1950. Η τελευταία Λογοδοσία της περιόδου 1949-1950 κλείνει με δύο προσωπικές της ευχές-παροτρύνσεις για τη συνέχιση της προσπάθειας της συλλογής των ελληνικών τοπικών φορεσιών: «Αι Κυρίες του Λυκείου με την αγάπην των διά τας ελληνικάς ενδυμασίας, ας εργασθούν διά τον πλουτισμόν της συλλογής, διότι τα είδη αυτά ολίγον κατ' ολίγον εξαφανίζονται και δεν ελπίζομεν σε νέαν παραγωγήν, αφού σήμερον, κάθε γυναίκα και η χωρική ακόμη ενδύεται

Η «κρητική» φορεσιά, όπως φορέθηκε για πολλά χρόνια στις εμφανίσεις του Λυκείου, ΦΑΛΕ 10485.

δυστυχώς με την ευρωπαϊκήν μόδαν. Με θρησκευτικήν ευλάβειαν ας περισυλλέξωμεν οτιδήποτε τεμάχια κεντημάτων που πολλάκις αποτελούν συμπλήρωμα των ενδυμασιών μας και χρησιμώτατον βοήθημα της Λαϊκής μας Τέχνης».⁷⁷

Β. Κούλα Καλλιγά, έφορος του τμήματος Ιματιοθήκης Εθνικών Ενδυμασιών (1951-1957)

Τον Φεβρουάριο του 1951, έφορος του τμήματος Ιματιοθήκης αναλαμβάνει η Κούλα Καλλιγά, με συνέφορο την Ιφιγένεια Πεντζοπούλου και γνωμοδοτική σύμβουλο την Κατίνα Μαρινάκη. Η Κ. Καλλιγά προχωρά από την πρώτη στιγμή σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις:

- Η Ιματιοθήκη χωρίζεται σε 12 τμήματα που ανατίθενται σε 12 κυρίες, οι οποίες, συνεπικουρούμενες και από άλλες δύο, αναλαμβάνουν τη διαχείρισή τους: τμήμα Μινωϊκών, με υπεύθυνη την κα. Αλεξανδροπούλου, Αρχαίων, με υπεύθυνη την κα. Πετροπούλου, Βυζαντινών, με υπεύθυνη την κα. Παπαφλέσσα, Αμαλίας, με υπεύθυνη την κα. Αθνασίου, Αττικής και Ιονίων Νήσων, με υπεύθυνη την κα. Γερασιώτη, Μάνης και Δωδεκανήσου, με υπεύθυνη την κα. Ρεδιάδου, Ηπείρου, με υπεύθυνη την κα. Γιαννοπούλου, Μακεδονίας, με υπεύθυνες τις δεσποινίδες Λαμέρα και Δημητριάδου, Κρήτης, με υπεύθυνη την κα. Κριτσέλη, Νήσων, με υπεύθυνη την κα. Πεντζοπούλου, Ανδρών, με υπεύθυνη την κα. Χριστοπούλου, και Κοσμημάτων, με υπεύθυνη την κα. Κοκκινοπούλου.

Ο διαχωρισμός των τμημάτων, σύμφωνα με την έφορο του τμήματος, κρίθηκε απαραίτητος λόγω των συχνών εορτών και εμφανίσεων του Λυκείου, και απέδωσε επιτυχή αποτελέσματα «ως προς την τάξιν και την άρτιαν εμφάνισιν των ενδυμασιών».⁷⁸

- Δημιουργείται Μητρώο Εισαγωγής των ενδυμασιών και σφραγίζονται όλα τα εξαρτήματά τους με τη σφραγίδα του Λυκείου των Ελληνίδων.⁷⁹ Πάνω τους αναγράφεται με μελάνι ο αύξοντας αριθμός. Η χρονολογική σειρά καταγραφής των ενδυμασιών δεν ξεκινά από τις τοπικές φορεσιές που απετέλεσαν τον πυρήνα της Ιματιοθήκης. Το υλικό ταξινομείται «εις εποχάς».⁸⁰ Ακολουθείται μια άλλου είδους χρονολογική σειρά από την αρχαιότητα στους νεότερους χρόνους, καθώς πρώτα καταχωρίζονται τα αντίγραφα των μινωϊκών, ακολουθούν εκείνα των αρχαϊκών και βυζαντινών και έπονται

οι ενδυμασίες των νεότερων χρόνων.⁸¹ Όσον αφορά στις τοπικές ενδυμασίες, αντίγραφα και αυθεντικά εξαρτήματα σχηματίζουν σύνολα τα οποία εισάγονται χωρίς διάκριση, συνθέτοντας τη λεγόμενη αυθεντική συλλογή.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι η πρακτική αυτή που ακολουθήθηκε τότε δεν μειώνει την αξία της συλλογής, η οποία περιλαμβάνει και διασώζει σημαντικό αριθμό κομματιών, και μάλιστα ορισμένων ιδιαίτερα σπάνιων. Καταδεικνύει όμως την ιδιαιτερότητα στον τρόπο της οργάνωσής της και στη χρήση της, καθώς οι φορεσιές της Ιματιοθήκης, όπως για πολλά χρόνια αναφερόταν χαρακτηριστικά στο διαφημιστικό τριπτυχο του Λυκείου, «έχουν κυρίως μουσειακή αξία, όμως δεν προορίζονται μόνο για μελέτη, αλλά αποκτούν ζωή και κίνηση, όταν τις φορούν τα χορευτικά συγκροτήματα του Λυκείου».⁸²

- Δημιουργείται θέση αποθηκαρίου. Η αποθηκάριος, σύμφωνα με το Δελτίον του 1954,⁸³ παρέλαβε όλο το υλικό από την έφορο και κρατούσε μητρώο, όπου καταχωριζόταν, εκτός των ενδυμασιών, και καθετί που αφορούσε την Ιματιοθήκη.

- Κάθε ενδυμασία φέρει καρτέλα με όλο το ιστορικό περιεχόμενό της.

- Ανοίγονται βιβλία, όπου καταγράφονται οι δωρεές και οι αγορές του τμήματος. Την τήρηση των βιβλίων αναλαμβάνει η γραμματέας της Ιματιοθήκης.⁸⁴

- Τέλος, η έφορος ασχολείται και με την ανανέωση και τον εξοπλισμό του χώρου της Ιματιοθήκης. Έχει ήδη προηγηθεί, το 1950, η επέκταση και η διαρρύθμιση του χώρου της Ιματιοθήκης, βάσει σχεδίου που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Σόλωνα Κυδωνιάτη.⁸⁵

Το 1952 η Κούλα Καλλιγά προτείνει στο Δ.Σ. του Λυκείου τη μείωση των εμφανίσεών του, με σκοπό την προφύλαξη της συλλογής από τη φθορά που προκαλούσε η συνεχής χρήση της.⁸⁶ Την περίοδο αυτή, οι εμφανίσεις στις χορευτικές εσπερίδες στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», στο «King George», στο «Petit Palais», στα μουσικοφιλολογικά τέια της Τρίτης, στο θέατρο «Ολύμπια» και στο Βασιλικό Θέατρο, σε κρουαζιερόπλοια και αλλού, επέβαλλαν αφενός μεν τη συχνή συντήρηση των φορεσιών, αφετέρου δε την ανανέωση της συλλογής με αγορά επιπλέον ενδυμασιών, και με τη συμπλήρωση εξαρτημάτων που έλειπαν από τις ήδη υπάρχουσες.

Στη Λογοδοσία των πεπραγμένων του τμήματος του έτους 1953 καταγράφεται για πρώτη φορά ο αριθμός των εισηγμένων ενδυμασιών στο Μητρώο, ο οποίος ανέρχεται σε 1.150 φορεσιές.⁸⁷

Η συλλογή, από το 1951 έως και το 1957, πλουτίζεται με σημαντικές αγορές (2 πλήρεις ενδυμασίες Αμαλίας, 1 Μεταξάδων, 2 Μακεδονικές, 3 Ηπειρώ, 2 Γιδά, 2 Μετσόβου, 1 Κερκύρας, 1 Κάσου, 4 Εμπόνων, υποκάμισα νήσων, εσάρπες (μπόλιες) Αττικής, υποκάμισα ουγιωτά, μαντίλια, παντόφλες, ζωνάρια ανδρικά, σαφένιες μπόλιες Αττικής, δαντέλες Κύπρου, 5 ενδυμασίες Σποράδων, ενδυμασίες Καραγκούνας, Σαρακατσάνας, Φλώρινας), και δωρεές ενδυμασιών και μεμονωμένων εξαρτημάτων τους (1 ενδυμασία Αμαλίας, 4 πλήρεις ενδυμασίες Δωδεκανήσων, 4 μαντίλια Κύπρου, 14 ποδόγυροι κεντημένοι, κοτσίδα Μετσόβου, σάλια μεταξωτά, εσάρπες Αττικής, φέσια, κ.ά.).

Το 1955 δημιουργείται η ομάδα της Θράκης, αποτελούμενη από 8 ενδυμασίες και συμπληρώνονται οι ενδυμασίες των Εμπόνων για να γίνουν επίσης 8, όπως και η ομάδα των Σαρακατσάνων.⁸⁸ Επιπλέον, αγοράζονται από τη Θεσσαλία και φορεσιές Καραγκούνας.

Για τα τέλη της δεκαετίας του 1950 έχουμε πια μια

Η ενδυμασία του Ρουμλουκιού, όπως παρουσιάστηκε στο ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη, 1935, ΦΑΛΕ 12637.

Από το ταξίδι στο Erbach, 1961. Μέλη της χορευτικής ομάδας του Λυκείου παραelaύνουν με φορεσιές φουστανελά, Αττικής, Ιωαννίνων και Ρουμλουκιού, ΦΑΛΕ 12768.

Από το ταξίδι στο Erbach, 1961. Μέλη της χορευτικής ομάδας με φορεσιές από τα καραγκούνικα χωριά του νομού Καρδίτσας, τα Χάσια Γρεβενών και τα Μεσόγεια Αττικής (Ιωάννα Παπαντωνίου), ΦΑΛΕ 12753.

ρα οι δωρεές σε χρήματα που δίνονται για τους σκοπούς της Ιματιοθήκης.⁹⁹

Συχνά οι αγορές των ενδυμασιών γίνονται από μεταπράτες. Οι μεταπράτες όμως, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν όσο το δυνατό περισσότερα σύνολα προς πώληση, προχωρούσαν πολλές φορές στο συνδυασμό των διαφόρων εξαρτημάτων που είχαν στη διάθεσή τους με αυτοσχέδιο τρόπο ή στη δημιουργία παρεμφερών εξαρτημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αγοράστηκαν από το Λύκειο, για παράδειγμα, γυναικεία σύνολα της περιοχής του Πωγωνίου με τις σαγιακένιες τους ποδιές να έχουν διαφορετική κοπή από την πραγματική, καθώς ήταν φτιαγμένες από τον εξωτερικό επενδύτη της φορεσιάς.

Από τα Δελτία αυτής της περιόδου αποκτούμε μια σαφή εικόνα και για τις δωρεές ενδυμασιών, με φορεσιές Καστελόριζου, Αμαλίας, Σκύρου, Κέρκυρας, Καραγκούννας, Τανάγρας, Νάουσας, Σκοπιάς, Θάσου, κ.ά., να ενσωματώνονται στη συλλογή. Σύμφωνα με το Μητρώο, από το 1961 και μετά, ανάμεσα στους δωρητές που με συνέπεια τροφοδοτούσαν τη συλλογή του Λυκείου με πολυάριθμες σημαντικές τοπικές φορεσιές, κυριαρχεί το όνομα της Ιωάννας Παπαντωνίου.¹⁰⁰

Η πρώτη της δωρεά ενός καραγκούνικου κοσμήματος κεφαλής καταγράφεται στις 7/7/1961 (αρ. εισ. 2741).

Θα ακολουθήσουν, από το 1961 έως και το 1964, συνεχείς δωρεές της, τόσο σε σύνολα όσο και μεμονωμένα εξαρτήματα ελληνικών τοπικών φορεσιών, από τη Θάσο (αρ. εισ. 2742-2755), τη Φλώρινα (αρ. εισ. 2777-2781, 2836-2843), τη Θεσσαλία (Καραγκούνα) (αρ. εισ. 2799-2807, 2926-2946, 3016-3018, 3029), την Αττική (Μενίδι) (αρ. εισ. 3340-3357), τη Βοιωτία (Τανάγρα) (αρ. εισ. 3404-3408), την Κέρκυρα (αρ. εισ. 2831-2835, 3368-3373), τη Χίο (αρ. εισ. 3609), την Κύπρο (αρ. εισ. 3459-3460), τη Λήμνο (αρ. εισ. 3457-3458), τη Μακεδονία (ανδρικά) (αρ. εισ. 2853-2867, 3465-3469), την Όρμα (αρ. εισ. 3165-3206, 3409-3414) και την Αλεξανδρούπολη (Σαρακατσάνες) (αρ. εισ. 2808-2830, 2844-2852, 2875-2884, 3374-3379). Η προσφορά της στη συγκρότηση της ενδυματολογικής συλλογής του Λυκείου θα συνεχιστεί σε όλη τη δεκαετία του 1970 αλλά και στα χρόνια που ακολούθησαν, με δωρεές συνόλων που κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος του ενδυματολογικού χάρη της Ελλάδας.¹⁰¹

Το 1961, στο πλαίσιο του πανηγυρικού εορτασμού της Πεντηκονταετηρίδας (1911-1961) του Λυκείου δίνονται δύο παραστάσεις στην Εθνική Λυρική Σκηνή (13 και 14 Μαΐου 1961). Στο πρώτο μέρος του προγράμματος παρουσιάζονται συνθέσεις «εν κινήσει» από τη

Σύρος, 1967. Χορεύτριες του Λυκείου με τη φορεσιά της Θάσου, ΦΑΛΕ 13107.

Από το ταξίδι στο Erbach, 1961. Μέλη της χορευτικής ομάδας με φορεσιές Αμαλίας, φουσταναλλά, Αστυπάλαιας και Σκύρου. Εξαιρετική η νυφική φορεσιά – το «χρυσομάντιλο» – της Αστυπάλαιας με το χρυσοσκέππητο μαργαριταρένιο επιμετώπιο του υπερβολικά στολισμένου κεφαλόδεσμου. Μπροστά, δεύτερος από δεξιά, διακρίνεται ο Λευτέρης Δρανδάκης, καλλιτεχνικός διευθυντής του Λυκείου σήμερα, ΦΑΛΕ 12765.

μινωική, κλασική, βυζαντινή και νεοελληνική εποχή, με αφηγητές τους ηθοποιούς Μιράντα Μυράτ και Γρηγόρη Βαφιά. Έπεται το μονόπρακτο θεατρικό έργο «Η αιώνια Ελληνίδα» του Δημήτρη Γιαννουκάκη, με την ηθοποιό Αλέκα Κατσέλη να υποδύεται την Κ. Παρρέν. Στο δεύτερο μέρος, ακολουθούν οι ελληνικοί χοροί από «μέλη της ειδικευμένης χορευτικής ομάδας του Λυκείου». Στο Δελτίον του ίδιου έτους παρατίθενται φωτογραφίες των προαναφερθεισών συνθέσεων, συνοδευόμενες από επεξηγηματικές λεζάντες.¹⁰²

Στο συνοδευτικό πρόγραμμα της παράστασης, οι ελληνικοί χοροί και οι ελληνικές τοπικές φορεσιές παρουσιάζονται με την έπικεφαλίδα: «Οι Εθνικοί Χοροί, και εθνικά ενδυμασία όπως και τα δημοτικά τραγούδια, έχουν την προέλευσίν των από την αρχαιότητα και αποτελούν τους συνεκτικούς κρίκους, της αδιασπαστου αλυσίδας της εθνικής μας ζωής». Αυτή ακριβώς η αδιάσπαστη αλυσίδα αποτυπώνεται και στο εξώφυλλο του προγράμματος του εορτασμού, όπου κυριαρχούν γυναίκες φιγούρες πιασμένες χέρι-χέρι, ντυμένες με μινωικά, κλασικά, βυζαντινά ενδύματα, και με τοπικές φορεσιές αλλά και φορέματα του συρμού, με την εμβόλιμη παρουσία ενός φουστανελοφόρου.

Το 1962 το Λύκειο συμμετέχει στο Φεστιβάλ Θεάμα-

τος, και το 1963 στο Φεστιβάλ Αθηνών (16/9/1963). Η υποδοχή του κοινού είναι ενθουσιώδης, όπως ενθουσιώδη είναι και τα σχόλια του Τύπου, τόσο για τους ελληνικούς χορούς που παρουσιάστηκαν, όσο και για τις ελληνικές ενδυμασίες. Μάλιστα, σε σχόλιο του Δ. Χαμουδόπουλου στην εφ. *Ελευθερία* (20/9/63), οι τοπικές φορε-

Από τη συμμετοχή της χορευτικής ομάδας του Λυκείου σε φεστιβάλ στην Αυστρία, 1961. Η φορεσιά της Φλώρινας όπως φορέθηκε για πολλά χρόνια στο Λυκείο, ΦΑΛΕ 12728.

σιές χαρακτηρίζονται ως ο μεγάλος πρωταγωνιστής¹⁰³ εκείνης της βραδιάς.

Στην παρουσίαση των δραστηριοτήτων του τμήματος Ιματιοθήκης Εθνικών Ενδυμασιών του έτους 1963 γίνεται ιδιαίτερη μνεία της συμμετοχής της χορευτικής ομάδας του Λυκείου στο Φεστιβάλ Αθηνών. Τονίζεται δε η άρτια εμφάνιση των ενδυμασιών, οι οποίες «με τους πετυχημένους συνδυασμούς χρωμάτων, σχημάτων και σχεδίων, μένοντας απόλυτα πιστές στα Ελληνικά, παλιά, αυθεντικά πρότυπα, κύκλωναν με τις χίλιες δίπλες τους, και με τους μύριους ιδιαισθητικούς ποικιλών χρωμάτων τους, τις σβέλτες κοπέλλες του χορού».¹⁰⁴

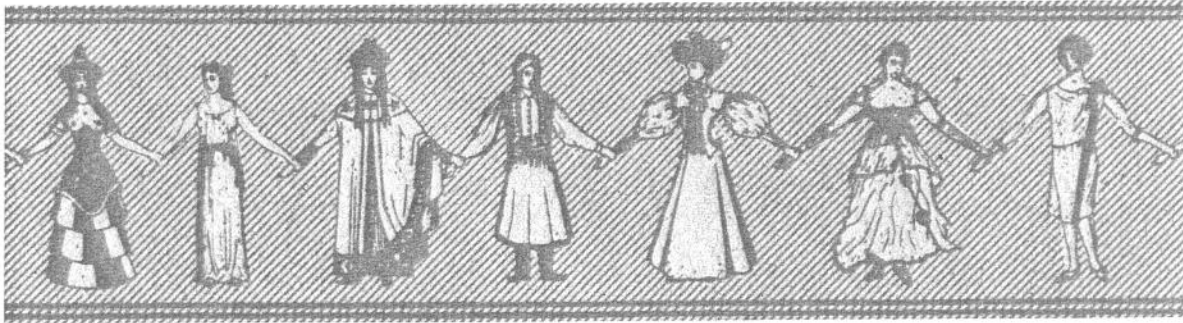
Παράλληλα, με αφορμή το γεγονός αυτό, γίνεται εκτενής αναφορά στη σημασία του τμήματος για το Λύκειο.¹⁰⁵ Μέσω αυτής της αναφοράς:

• Επαναπροσδιορίζεται ο ρόλος και ο σκοπός της ύπαρξης του τμήματος της Ιματιοθήκης, που καθορίζονται από το τετράπτυχο: συντήρηση – διαφύλαξη – εμπλουτισμός – επίδειξη: «[το τμήμα] Έχει σκοπόν να επιμελήται της συντηρήσεως και διαφυλάξεως των εθνικών ενδυμασιών, του ανεκτιμήτου τούτου πλούτου του Λυκείου, του εμπλουτισμού με νέας τοιαύτας, της επιδείξεως και αρτίως εμφανίσεως των ενδυμασιών εις πάσας τας εκδηλώσεις. ... Η Ιματιοθήκη Εθνικών Ενδυμασιών απετέλεσε πάντοτε την μεγάλην μέριμναν του Λυκείου μας. Εις αυτήν οφείλεται κατά κύριον λόγον η διάσωσης του Ελληνικού αυθεντικού ενδύματος».

• Γίνεται σύντομη παρουσίαση –εν είδει παραμυθισού– του τρόπου συγκρότησης της συλλογής τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του Λυκείου: «Προ 52 ετών τα ελληνικά κοστούμια ήταν κλεισμένα στις βαρειές δρυϊνές κασέλες των προγιαγιάδων. Εις τα χωριά οι γεροντότεροι τα φορούσαν ακόμη και οι νεώτεροι εστολίζοντο με αυτά, μόνο εις τα πανηγύρια τους. Μια μεγάλη εξόρμηση έγινε τότε από το νεοϊδρυθέν Λύκειον, το οποίον έστειλε συνεργεία από κυρίες εις όλες τις επαρχίες της Ελλάδος και αγόραζε ό,τι επωλείτο. Επίσης από τις δωρεές ενδυμασιών, που εγένοντο εις το Λύκειον κατά την πρώτην Εορτήν του εις το Στάδιον, μεγάλως ηυξήθη η Συλλογή των Ενδυμασιών. Έτσι άρχισε η πρώτη περισυλλογή του Ελληνικού φορέματος».

• Η Ιματιοθήκη χαρακτηρίζεται ως «ένα πολύτιμον Μουσείον του Ελληνικού ενδύματος». Πέρασαν, βέβαια, σαράντα εννέα (49) ολόκληρα χρόνια από το 1914, όταν η Κ. Παρρέν, μιλώντας για τη συλλογή του Λυκείου, εξέφραζε την επιθυμία της «να αποτελέσει εν είδος μουσείου εθνογραφικού συμπληρούντος το επίσημον του Κράτους».

Η έφορος της Ιματιοθήκης Αλεξάνδρα Βασσενχόβεν θέτει για πρώτη φορά το ζήτημα του μουσειακού χαρακτήρα της ενδυματολογικής συλλογής και της διάσωσης της από τη φθορά που προκαλεί η συνεχής χρήση στις χορευτικές παραστάσεις. Με την Ιωάννα Παπαντωνίου προχωρούν στην επιλογή κάποιων ενδυμασιών από τις ήδη υπάρχουσες πολυπληθείς ομάδες, τις οποίες χαρακτηρίζουν μουσειακές. Τις αποσύρουν σταδιακά από τη χρήση, πρακτική που θα επεκταθεί τη δεκαετία του 1990, όταν θα αρχίσει η συστηματικότερη αντικατάσταση των αυθεντικών ενδυμασιών από αντίγραφα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, σύμφωνα με την Ιωάννα Παπαντωνίου, το Λύκειο δεν το απασχολεί ακόμη ο σωστός τρόπος ένδυσης των φορεσιών. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Γνωρίζαμε ότι αυτά που φορούσαμε δε συνθέτουν σύνολα φορεσιάς. Αλλά η προσπάθειά μας περιοριζόταν στο να καλυφθεί η ομάδα ενδυματολογικά και όχι αν το πουκάμισο πήγαινε με την ποδιά. Έτσι, συνδυάζαμε τις ποδιές από τα Άλωνα με σαγιά Ανταρτικού ή τις ποδιές περιοχών από την Ανατολική Θράκη με τσούνκες από το Καβακλί της Βόρειας Θράκης. Για πολλά χρόνια φορούσα τη φορεσιά των Εμπόνων συνδυασμένη με πουκάμισο Φλώρινας. Η κυρία Γενναροπούλου (έφορος του τμήματος χορού) συμβουλευόταν τον Γιάννη Τσαρούχη, ως προς τη σκηνική παρουσίαση των φορεσιών. Ο Τσαρούχης της είπε να μπαίνουν όλες οι Καραγκούνες μαζί. Και όχι, μία Καραγκούνα - μία Δεσφίνα».

Την περίοδο αυτή οι εμφανίσεις της χορευτικής ομάδας στηρίζονται ενδυματολογικά στην παρουσίαση ομάδων ντυμένων ομοειδώς με -κατά βάση γιορτινές- φορεσιές από την ίδια περιοχή. Στα προγράμματα αυτών των παραστάσεων γίνεται η παρουσίαση της ονομασίας του κάθε χορού (για παράδειγμα, *Κερκυραϊκός χορός*) με έναν πολύ σύντομο «τεχνικό» σχολιασμό του («Με ελαφράς χορευτικές κινήσεις, που αποπνέουν την αύρα του Ιονίου»). Στο τέλος, παρατίθεται η ενδυμασία (*Ενδυμασία Νήσου Κερκύρας*), που λειτουργεί ως το δηλωτικό στοιχείο της περιοχής, απ' όπου προέρχονται οι χοροί.

Από το 1911 μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι τοπικές φορεσιές που συνθέτουν την Ιματιοθήκη, είτε με τη μορφή αγοράς είτε με τη μορφή δωρεάς,

είναι κυρίως νυφικές και γιορτινές. Έχουμε να κάνουμε στην ουσία με μια διαδικασία εκλεκτικής απομόνωσης ορισμένων στοιχείων του αγροτικού παραδοσιακού πολιτισμού, στην οποία βέβαια δεν συμμετέχει μόνο το Λύκειο των Ελληνίδων. Ακολουθεί, και αυτό, το πνεύμα της εποχής του.

Στην επιλογή του Λυκείου να προχωρήσει στην κατασκευή αντιγράφων καθημερινών ενδυμασιών από την Όρμα Αλμωπίας (1962) και στην αγορά το 1965 μεγάλης ποικιλίας γυναικείων ενδυμασιών από τα Μέγαρα παίζει καθοριστικό ρόλο η έναρξη των επιτόπιων ερευνών που γίνονται από μέλη της χορευτικής ομάδας υπό την εποπτεία της εφόρου του τμήματος Χορού, Ιωάννας Γενναροπούλου.¹⁰⁶ Ταξιδεύουν σε όλη την Ελλάδα. Την ηπειρωτική και τη νησιωτική. Έρχονται σε επαφή με τους ανθρώπους του χωριού και καταγράφουν τις προσωπικές τους μαρτυρίες που προέρχονται από τα βιώματά τους.

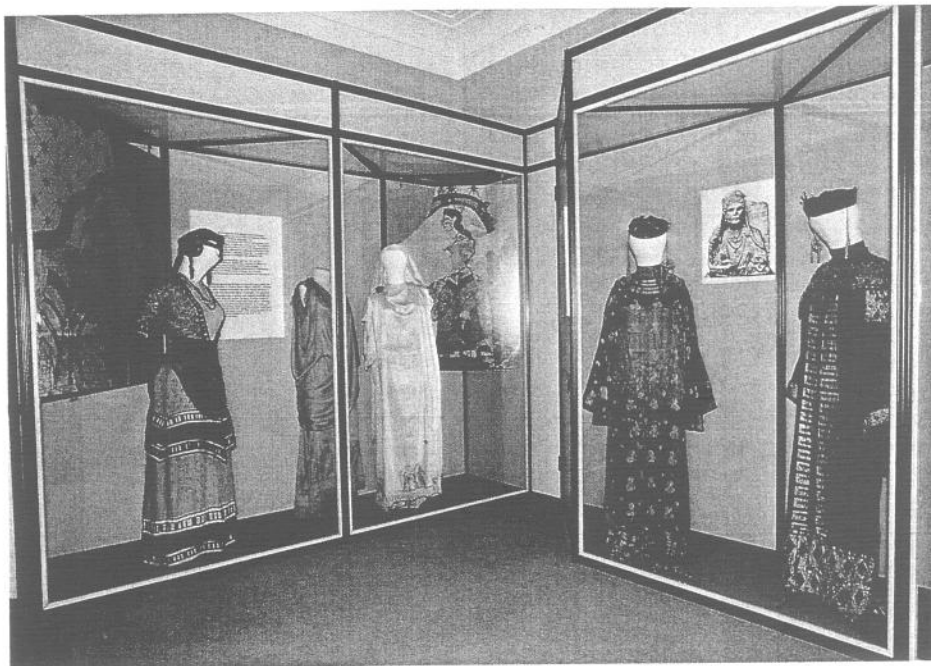
Δημιουργείται σταδιακά ένα αρχείο με σημαντικές καταγραφές. Το χορευτικό ρεπερτόριο των λυκειακών παραστάσεων εμπλουτίζεται, το ίδιο και η ενδυματολογική τους παρουσίαση. Ο παραδοσιακός χορός πια, όπως και το ένδυμα, δεν είναι αποκομμένα από το περιβάλλον και τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν.

Αποτέλεσμα αυτής της διεργασίας είναι η αλλαγή στη μορφή και στο περιεχόμενο της λυκειακής παράστασης.¹⁰⁷ Η παράσταση πια έχει ένα συγκεκριμένο θεματικό άξονα (*Χοροί και τραγούδια από νεοελληνικά χορευτικά δρώμενα*, παράσταση του έτους 1989, *Χοροί και τραγούδια από την τελετουργία του γάμου*, παράσταση του έτους 1991) και η σκηνική της παρουσίαση στηρίζεται σε θεατρικές συμβάσεις.

Η ενδυματολογική κάλυψη τέτοιων θεατροποιημένων παραστάσεων οδηγεί στην ανάγκη χρήσης νέων

Μινωικά, κλασικά, βυζαντινά ενδύματα, τοπικές φορεσιές και φορέματα στυμού αποτελούν στους συνεκτικούς κρίκους της αδιασπάστου αλυσίδας της εθνικής μας ζωής», στο εξώφυλλο του προγράμματος για τον εορτασμό της Πεντηκονταετηρίδας του Λυκείου (1911-1961), ΙΑΛΕ.

«Η εξέλιξη της ελληνικής φορεσιάς», η πρώτη θεματική έκθεση που παρουσιάστηκε στο Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας, 1988.

«Σαρακατσάνικες φορεσιές», θεματική έκθεση με βάση τις εθνοπολιτισμικές ομάδες, σε επιμέλεια Ιωάννας Παπαντωνίου, Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας, 1996.

ενδυματολογικών συνόλων και ειδικών εξαρτημάτων για τους συντελεστές της κάθε παράστασης. Δημιουργείται έτσι η ανάγκη συνόλων που να δηλώνουν την κοινωνική και φυσική ηλικία του φορέα τους (ανύπαντρος/η, παντρεμένος/η, γαμπρός-νύφη) αλλά και η ανάγκη εξαρτημάτων και συνόλων που να δηλώνουν την ειδική περίπτωση κατά την οποία αποκλειστικά και μόνο μπορούσαν να φορεθούν αυτά.

Αναφέρομαι, δηλαδή, στα διάφορα τοπικά κεφαλοκαλύμματα ή στις ποδιές, των οποίων η χρήση σηματοδοτούσε την ώρα της στέψης, στα πανωφόρια, στα πουκάμισα, στις ποδιές, που, ανάλογα με το χρώμα τους, και τα διακοσμητικά τους μοτίβα δήλωναν την κατάσταση του φορέα τους. Όπως, επίσης, και στα χαρακτηριστικά εξαρτήματα που δήλωναν την περίπτωση της χρήσης τους –για παράδειγμα, η άσπρη ποδιά και το κόκκινο μαντίλι που φορούσαν οι γυναίκες από τον Κρόκο Κοζάνης στο χορό της Πρωτομαγιάς– όσο και στην αμφίεση που ήταν απαραίτητη για το χορό της Μπούλας, κ.ά.

Η αλλαγή στην αισθητική των χορευτικών παραστάσεων οδηγούν στην προσπάθεια παρουσίασης επί σκηνής μιας ενδυματολογικής –και όχι μόνο– εικόνας, όσο γινόταν δυνατό πιο κοντά στην πραγματικότητα του κάθε τόπου. Βέβαια, ο θεατρικός προσανατολισμός της αισθητικής αυτών των παραστάσεων ενδυματολογικά στόχευε κυρίως στον εντυπωσιασμό του θεατή, παρουσιάζοντας ένα θέαμα με αφορμή την παράδοση, που δεν ξέφευγε όμως από τους κανόνες του θεάματος.

Το 1988 ιδρύεται το Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας, με έφορο του τμήματος Εθνικών Ενδυμασιών την Αλεξάνδρα Βασσενχόβεν. Η ενδυματολογική συλλογή του Λυκείου που μέχρι τότε φυλασσόταν στο κεντρικό κτήριο στην οδό Δημοκρίτου 14, μεταφέρεται στο ιδιόκτητο χώρο του Μουσείου, στον αρ. 7 της Δημοκρίτου.

Την ίδια χρονιά, η γνωμοδοτική σύμβουλος Πόπη Ζώρα εκθέτει στο Δ.Σ. τις απόψεις της για το Μουσείο και τις συλλογές του. Τονίζει τη σπουδαιότητα της ενδυματολογικής του συλλογής και προτείνει τη δημιουργία περιοδικών-θεματικών εκθέσεων, με στόχο την ανάδειξη του πλούτου και του εύρους της συγκεκριμένης συλλογής:

«Η εξαιρετη εργασία που έχουν κάνει οι αριόδιες και έμπειρες κυρίες Παπαντωνίου και Βασσενχόβεν, λόγω της στενότητας του χώρου, δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά δειγματολογική έκθεση ελληνικών ενδυμα-

σιών από διάφορες εποχές και περιοχές της Ελλάδας. Από το άλλο μέρος είναι γνωστός ο πλούτος της Ιματιοθήκης του Λυκείου και οι σπάνιες ενδυματολογικές του συλλογές, πολύτιμες ακόμη και όταν πρόκειται για αντιγραφές, όπως είναι οι αρχαίες και οι βυζαντινές. Συγχρόνως νομίζω ότι είναι, αν όχι απίθανο, πάντως εξαιρετικά δύσκολο να αποκτήσει κάποτε το Λύκειο χώρο με τέτοια έκταση για να στεγάσει μια άρτια και ενιαία έκθεση ιστορίας της ελληνικής ενδυμασίας.

»Νομίζω λοιπόν ότι επί του παρόντος πρέπει να καταβληθεί προσπάθεια αξιοποίησης του διαθέσιμου περιορισμένου χώρου, με μικρές, περιοδικές και εξειδικευμένες εκθέσεις, που κάθε μια τους θα αντιπροσωπεύει ορισμένη εποχή ή περιοχή. Οι εκθέσεις αυτές πλαισιωμένες από αυστηρά επιστημονική τεκμηρίωση –φωτογραφίες, κείμενα και άλλα στοιχεία που θα δίνουν όσο γίνεται πιο πλήρη εικόνα του χώρου και του χρόνου– και συνοδευόμενες από κατατοπιστικούς καταλόγους, όχι μόνο θα κρατούν το Μουσείο του Λυκείου ζωντανό και σε συνεχή επαφή με το κοινό, αλλά θα αποτελούν πραγματική συμβολή στη μελέτη της ελληνικής φορεσιάς...»¹⁰⁸

«Γυναικείες ελληνικές τοπικές φορεσιές με αφορμή το φωτογραφικό αρχείο του Λιμίλιου Λέστερ», θεματική έκθεση με βάση την αναπαράσταση της ελληνικής φορεσιάς στην τέχνη, σε επιμέλεια Νάντιας Μαχά-Μπιζοσύμη, Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας, 2004.

Σύγχρονος τρόπος αποθήκευσης της μουσειακής ενδυματολογικής συλλογής του Λυκείου. Για να εξυπηρετείται η κατανομή κατά ενδυματολογικό σύνολο, στο πάνω τμήμα της ντουλάπας τοποθετούνται εκείνα τα εξαρτήματα των ενδυμασιών που μπορούν να κρεμαστούν (π.χ. πανωφόρια, φούστες) και στο κάτω τμήμα διπλώνονται κατά είδος τα υπόλοιπα εξαρτήματα που συνθέτουν ένα τοπικό σύνολο.

Ε. Ιωάννα Παπαντωνίου, έφορος του τμήματος Ιματιοθήκης Εθνικών Ενδυμασιών (1997-2000)

Την επίβλεψη του Μουσείου και τη διαχείριση της συλλογής αναλαμβάνει η ενδυματολόγος-σκηνογράφος Ιωάννα Παπαντωνίου. Προσωπικότητα ισχυρή, που συνδυάζει τη ματιά της σκηνογράφου, τις πολύτιμες ενδυματολογικές γνώσεις –προϊόν πολύχρονης επιτόπιας έρευνας– και, τέλος, την αγάπη της για το Λύκειο, καθώς η ίδια υπήρξε και παλιά χορεύτρια του.¹⁰⁹

Η Ι. Παπαντωνίου γίνεται πρόεδρος του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, που από το 1974, με τη μουσειολογική πρακτική του, αποτέλεσε ορόσημο στην

ιστορία των ελληνικών λαογραφικών μουσείων. Τον Σεπτέμβριο του 1997 γίνεται έφορος του τμήματος Ιματιοθήκης.¹¹⁰

Προχωρά στη δημιουργία Κανονισμού Λειτουργίας της Ιματιοθήκης.¹¹¹ Σύμφωνα με αυτόν, η Ιματιοθήκη είναι διοικητικά ενιαία και διακρίνεται σε α) χρηστική και β) μουσειακή.

- Η χρηστική ιματιοθήκη χωρίζεται σε ανδρική, γυναικεία και παιδική και διακινείται μετά από γραπτή έγκριση του προεδρείου και τη σύμφωνη γνώμη του τμήματος, εφόσον έχει προηγηθεί σε εύλογο χρονικό διάστημα, γραπτή αίτηση.

- Η μουσειακή συλλογή διακινείται μετά από απόφαση του προεδρείου για εκθέσεις στο χώρο του Λυκείου ή αλλού. Οι μουσειακές ενδυμασίες απαγορεύεται ρητά να φοριούνται, σύμφωνα με τον κανονισμό του ICOM.

- Στα χρόνια της θητείας της ολοκληρώνεται η προσπάθεια για το διαχωρισμό των αντιγράφων από τα μουσειακά.

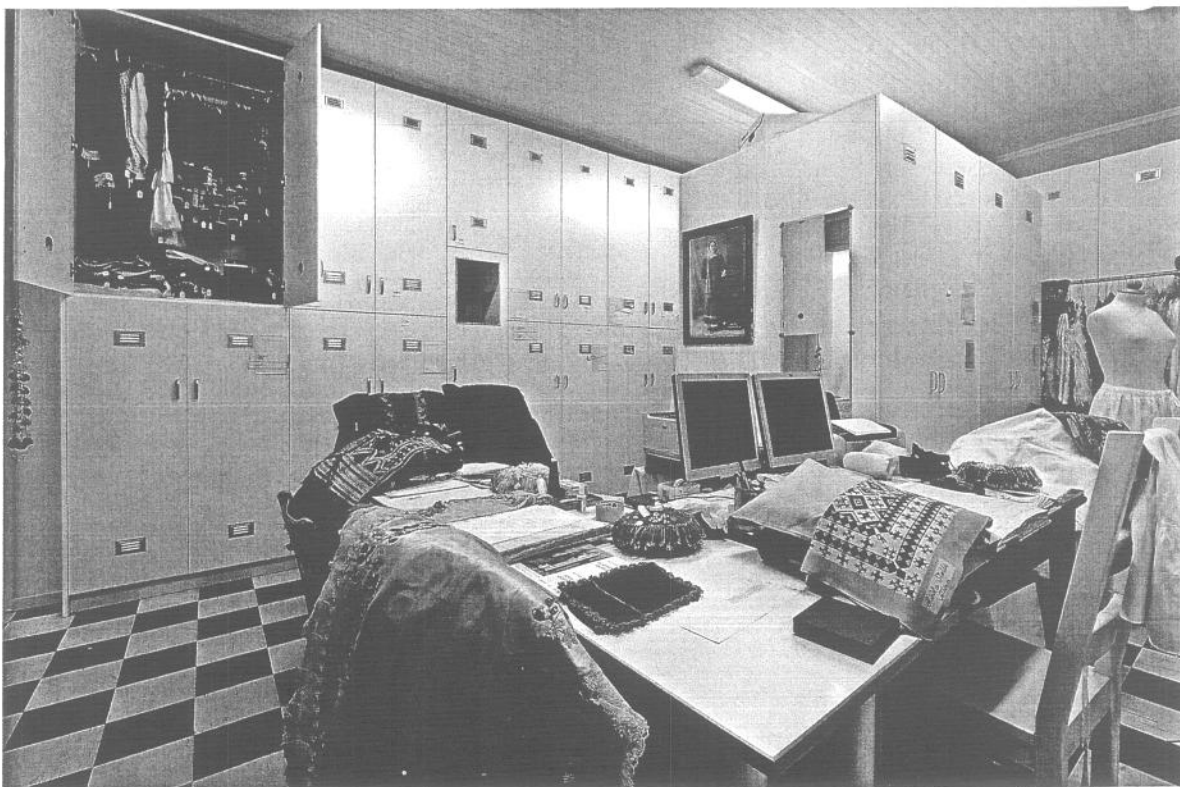
- Επιπλέον, δίνει προτεραιότητα στη διαμόρφωση του αποθηκευτικού χώρου της μουσειακής συλλογής. Τόσο τα μεμονωμένα ενδύματα όσο και τα ενδυματολογικά σύνολα ταξινομούνται κατά γεωγραφική περιοχή. Το περιεχόμενο της αποθήκης καταχωρίζεται σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων.

- Η μη δυνατότητα ύπαρξης ενός οργανωμένου εργαστηρίου συντήρησης των ενδυμασιών στο χώρο του Μουσείου την οδηγεί στη συνεργασία με συντηρητές εξωτερικούς συνεργάτες.

- Υπό την επίβλεψη της το Εργαστήριο των Εθνικών Ενδυμασιών του Λυκείου ασχολείται με α) την αναπαραγωγή όσο το δυνατόν πιο πιστών αντιγράφων, με βάση τα πρότυπα της μουσειακής ενδυματολογικής συλλογής και β) με αναβιώσεις χαμένων ενδυματολογικών συνόλων, με βάση τις αναπαραγωγές τους σε αρχειακές πηγές.

Όσον αφορά το Μουσείο, κύριος στόχος της ήταν να μετατραπεί σιγά-σιγά σε ένα πρότυπο κέντρο μελέτης. Σε συνεργασία με το Εθνικό Αρχείο Ενδυμασίας,¹¹² καθώς και με τοπικούς ερευνητές και ειδικούς επιστήμονες από την Ελλάδα και το εξωτερικό, διοργανώνει σεμινάρια για τον τρόπο ένδυσης και συντήρησης των ελληνικών τοπικών φορεσιών.

Δίνει πνοή στο Μουσείο και το κάνει ζωντανό οργανισμό, συστήνοντας το 1994 την πρώτη ομάδα εργασίας

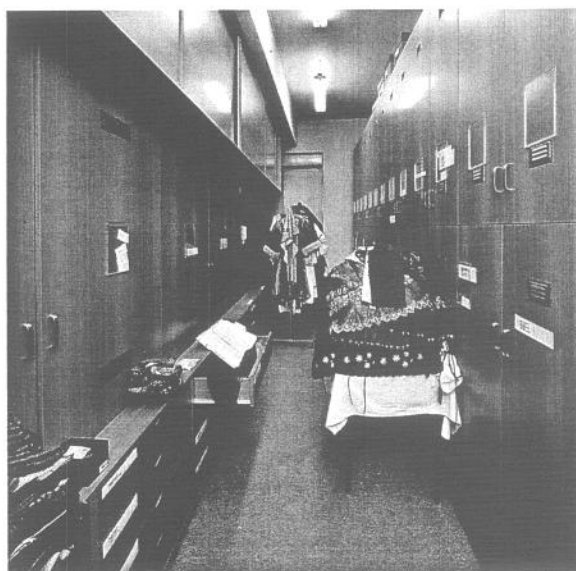

*Ειδικά
σχεδιασμένη
μονάδα
αποθήκευσης της
εθνοματολογικής
συλλογής του
Λυκείου. Τη
λειτουργικότητα
των
αποθηκευτικών
χώρων
συμπληρώνουν
ειδικοί
τοπογραφικοί
κατάλογοι, που
διευκολύνουν τον
εντοπισμό κάθε
αντικειμένου.*

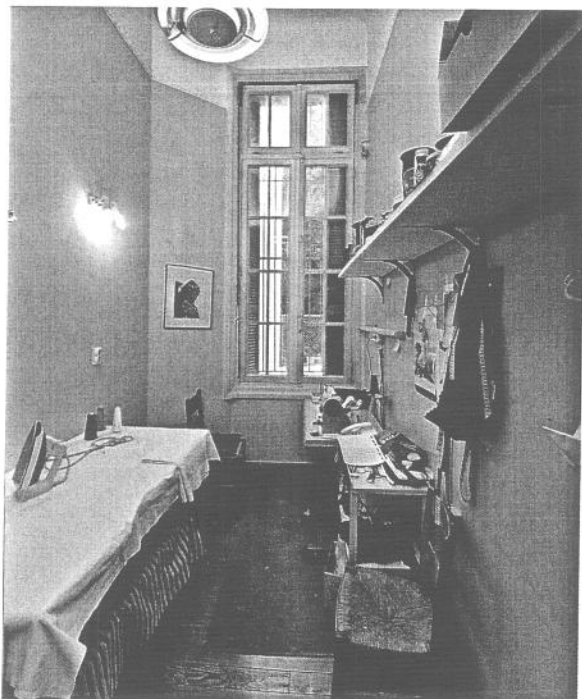
του, καταρχήν με τους Ξένια Πολίτου και Βασίλη Ζηδιανάκη, και με τη συμμετοχή της υπογράφουσας από το 1997. Η ομάδα εργασίας ξεκινά με την καθοδήγησή της την ταξινόμηση και την καταγραφή της συλλογής, την παραγωγή πατρών, την εισαγωγή των καταγραφών σε βάση δεδομένων και τη βιβλιογραφική αποδελτίωση.

Παράλληλα, σχεδιάζει και στήνει τις εκθέσεις του Μουσείου, επιλέγοντας κάθε φορά σύνολα από ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό διαμέρισμα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα στοιχεία που αφορούν στην εξέλιξή τους, στις παραλλαγές τους ανάλογα με την περίπτωση χρήσης, στις διαφοροποιήσεις τους από χωριό σε χωριό, στις τεχνικές κατασκευής και διακόσμησής τους, κ.ά.

Από την ίδρυση του Μουσείου οργανώνονται θεματικές εκθέσεις για τις ελληνικές τοπικές φορεσιές, με βάση το γεωγραφικό τους εντοπισμό («Η γυναικεία φορεσιά της Αττικής», «Οι φορεσιές της Βόρειας και της Κεντρικής Εύβοιας», «Οι φορεσιές των Βορείων Σπο-

Το εργαστήριο του
Λυκείου.
Συστεγάζεται με
την Ιματιοθήκη και
το Μουσείο στο
κτήριο της οδού
Δημοκρίτου 7.

ράδων και του Τρικεριού», «Οι παραδοσιακές ενδυμασίες της Θράκης»), τις εθνοπολιτισμικές ομάδες («Οι σαρακατσάνικες φορεσιές», «Οι караγκούνικες φορεσιές»), την τελετουργική τους χρήση («Οι φορεσιές του ελληνικού παραδοσιακού γάμου»), την τυπολογία τους («Τα μαντίλια και οι μπόλιες στις ελληνικές φορεσιές»), όπως, επίσης, και τις αναπαραστάσεις τους στην τέχνη («Ο Γιάννης Τσαρούχης – Ζωγράφος της λαϊκής ενδυμασίας», «Γυναικείες ελληνικές τοπικές φορεσιές με αφορμή το φωτογραφικό αρχείο του Αιμίλιου Λέστερ»)¹¹³.

Μ' αυτού του είδους τις θεματικές εκθέσεις ξεκινά μια γόνιμη περίοδος στον τρόπο αντιμετώπισης της ενδυματολογικής συλλογής του Λυκείου, η οποία αποκτά τις ιστορικές της αναφορές και παύει ν' αποτελεί μια εκ των υστέρων κατασκευή, που εξυπηρετούσε μια εκ των προτέρων καθορισμένη αποδεικτική διαδικασία. Η μετάβαση από την επιφανειακή παρατήρηση των ελληνικών τοπικών φορεσιών σε μια βαθύτερη ερμηνευτική προσέγγισή τους –με βάση την καταγωγή τους στην αρχική και πληρέστερη μορφή τους στο παρελθόν– γίνεται πραγματικότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια ιστορική και ανθρωπολογική προσέγγιση στην έννοια της συλλογής βλ. Ελεονώρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Ότι δεν αξιώθηκα ν' αποκτήσω τότε, αυτό κατέχω ακόμη. Για μια ανθρωπολογία της συλλογής», *Εθνογραφικά* 12-13 (2003), σ. 47-79.
2. Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπαπά, *Το Λύκειο των Ελληνίδων 1911-1991*, Αθήνα 1993.
3. Αναφέρομαι στις συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν οι κυρίες Ιωάννα Γενναροπούλου το 2003 και Ιωάννα Παπαντωνίου τα έτη 2000, 2007, 2008.
4. Βλ. σχετικά Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, Ίδρυμα Ερευνών και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1987.
5. Ευαγγελία Άντζικα-Βέη, «Οι πρώτες παραστάσεις ελληνικών χωρών του Λυκείου των Ελληνίδων: Το ιδεολογικό πλαίσιο και τα πρακτικά αποτελέσματα», *Χορευτικά ετερόκλητα*, Αθήνα 2004, σ. 184.
6. Στη *Λογοδοσία* του έτους 1915, σ. 4, η Κ. Παρρέν, παρουσιάζοντας το έργο του Λυκείου, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αι εορταί του Λυκείου είναι εορταί εθνικαί... Με τας εορτάς μας αφυπνίσασαμεν τας ψυχάς των θεατών μας εις τα κάλλη, τα ως χθες άγνωστα της ελληνικής ζωής, εις τους θησαυρούς τους σκορπισμένους και κρυμμένους και εις τους πολλούς αγνώστους, με την γυναίκα πρωτεργάτιδα και πρωταγωνίστριαν εις την ανάστασιν αυτών».
7. Αναφέρεται στο Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπαπά, *ό.π.*, σ. 25.
8. *Λογοδοσία 1911*, σ. 27.
9. *Μουσική* 3 (1912), έτος Α', εν Κωνσταντινουπόλει, σ. 157.
10. Το Λύκειο των Ελληνίδων τελούσε υπό την άμεση επιρροή του Νικολάου Πολίτη. Στο «Διάγραμμα θεμάτων για την έρευνα και μελέτη της λαϊκής ζωής» του Νικολάου Πολίτη, η λαϊκή τέχνη αναφέρεται ως «καλλιτεχνία». Σχετικά με αυτό βλ. *Λαογραφία Α'* (1909), σ. 3-18. Η σύζυγός του, εξάλλου, Μαρία Πολίτη, ήταν από τα πρώτα ενεργά μέλη του Λυκείου των Ελληνίδων.
11. Σύμφωνα με τον κατάλογο των εξόδων για τη διοργάνωση των Ανθεστηρίων, το Λύκειο, για την παρουσίαση των ελληνικών τοπικών φορεσιών, θα προχωρήσει στην ενοικίαση «15 χωρικών ενδυμασιών» από τον Τσφνίλα προς 75 δραχμές, *Λογοδοσία 1911*, σ. 41.
12. *Λογοδοσία 1911*, σ. 29-30.
13. *Λογοδοσία 1914*, σ. 5.
14. *Ό.π.*, σ. 4.
15. Αναφέρεται στο Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπαπά, *ό.π.*, σ. 76.
16. Εφ. *Πατρίς*, 22/4/1914. Εικόνα για τα ενδύματα που παρουσιάζονται στην εορτή απή αποκοιύμε και από το πρόγραμμα της εορτής. Σύμφωνα με αυτό, στο πρώτο μέρος παρουσιάστηκαν ενδυμασίες Σαλαμίνας, Μεγάρων, Κερατέας, Μάνδρας, Κορίνθου, Κρήτης, Θεσσαλίας και Μακεδονίας και στο δεύτερο μέρος, της Χίου, της Μάνης, του Σουλίου, «διαφόρων Ηπειρωτικών χωρών», κ.ά.
17. *Λογοδοσία 1911*, σ. 30-31. Σύμφωνα με το άρθρο της εφ. *Εμπρός*, 7/1/1911, με τίτλο «Η εορτή της πίττας»: «Το δεύτερον μέρος της εορτής παρουσίασεν εν αρχή εν πλαστική εικόνη την "Αυλήν της Βασιλίσσης Αμαλίας". Η κυρία Π. Φεράλδη με ένδυμα Σουλιώτικον, παριστώσα την κυρίαν της τιμής Κολοκοτρώνη, Τζαβέλλα· η κυρία Ειρήνη Καλογερή με ένδυμα υδραϊκόν παριστώσα την και θείαν της κυρίαν Κριεξή, η κυρία Αλεξάνδρα Μελισσηνού με ένδυμα ομιρναϊκόν την κυρίαν Φατεινήν Μαυρομιχάλη· η κυρία Μαρία Μομφεράτου την κυρίαν Μαυρομιχάλη με ένδυμα Ελληνικόν της βασιλίσσης Αμαλίας· η δεσποινίς Ορλώφ την Μεγάλη Κυρία Βαρωνέσα (;) Πλουσοφ [Wilhelmine von Plüskow] με ενδυμασίαν του συρμού της εποχής· η δεσποινίς Αμοιρά τη δεσποινίδα Weifse με ενδυμασίαν του συρμού της εποχής· η κυρία Άρτεμς Βελουδίου με ένδυμα σπετσιώτικον, την κυρίαν Θεοχάρη Μπότση και η δεσποινίς Αλεξανδρίδου την κυρίαν Μοναρχίδου με ένδυμα ψαριανόν». Περισσότερα για τη σύσταση της Αυλής της βασίλισσας Αμαλίας και για τον τρόπο ένδυσης των επίτιμων κυριών και των κυριών των Τιμών βλ. στον κατάλογο της έκθεσης με θέμα *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Εθνική Πινακοθήκη (5/4 - 3/7/2000), το λήμμα 246, «Η Αυλή της βασίλισσας Αμαλίας», σ. 537-538.
18. *Λογοδοσία 1911*, σ. 24.
19. «Εις την Εφορίαν αυτήν το Λύκειον οφείλει την καλλιτεχνικήν του επίπλωσιν, εν συσχέψει μετά του Γεν. Διοικητικού Συμβουλίου, μετά του διαπρεπούς αρχιτέκτονος κ. Τσπλερ, ως και Βυζαντινολόγων διά την Βυζαντινήν Βιβλιοθήκην, των ειδικών εις τον ρυθμόν αυτών κ. κ. Ζάχου και Αδαμαντίου, εις τους οποίους εκφράζομεν την θερμήν ευγνωμοσύνην μας», *Λογοδοσία 1911*, σ. 23.
20. *Λογοδοσία 1911*, σ. 25. Η επίπλωσις της νεοελληνικής αίθουσας ανατέθηκε στον ταπεινότερον κ. Σολιάτο και τον ξυλουργό κ. Παπαγιαννόπουλο υπό την εποπτεία της γενικής εφόρου του Καλλιτεχνικού τμήματος, δεσποινίδος Ουρανίας Βουγιούκα.
21. *Λογοδοσία 1911*, σ. 24.
22. *Ό.π.*, σ. 38.
23. *Λογοδοσία 1914*, σ. 15.
24. *Λογοδοσία 1914*, σ. 15. Την υδατογράφηση των δύο λευκομάτων ανέλαβε η δεσποινίς Καλάρη, μέλος του Καλλιτεχνικού τμήματος. Το ένα από αυτά δωρήθηκε στη βασίλισσα Σοφία για τους αργυρούς της γάμους και το άλλο στάλθηκε στον Κάιζερ της Γερμανίας.
25. Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπαπά, *ό.π.*, σ. 73.
26. Βέβαια, η προσπάθεια ανάδειξης της ελληνικής φορεσιάς μέσω της χρήσης της στις αποκριάτικες εκδηλώσεις του Λυκείου αποτελεί αντίφαση, καθώς εντάσσεται στο γενικό παιδικό μασκάρεμα.
27. *Λογοδοσία 1911*, σ. 24.
28. Στη *Λογοδοσία 1913*, σ. 7, αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «Εις το καλλιτεχνικόν τμήμα οφείλεται η αντιγραφή πολλών ελληνικών ενδυμασιών και της αρχαϊκής παρελάσεως της εορτής του Σταδίου και της δι' ομάδων των διαφόρων Ελληνικών νήσων, χωριών και πόλεων αναπαραστάσεως αυτών».
29. *Λογοδοσία 1913*, σ. 8.

30. *Δελτίον* (1963), σ. 37. Στη συνέντευξη της προέδρου του Λυκείου Χρυσούλας Καλλία, στη ραδιοφωνική εκπομπή «Το θέατρο στο μικρόφωνο» του Αχιλλέα Μαμάκη (15 Σεπτεμβρίου 1963) γίνεται αναφορά στο εγχείρημα της Κ. Παρρέν για τη συγκέντρωση ελληνικών τοπικών φορεσιών, με σκοπό την παρουσίασή τους στην εορτή του Σταδίου. Αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ήθελε (η Κ. Παρρέν) να παρουσιάσει ελληνικές ενδυμασίες – ενδυμασίες όμως δεν είχε. Γράφει, λοιπόν, το Λύκειο σε Αρχιερείς, σε Νομάρχα, και στους Δημάρχους, όλης της Χώρας, με την παράκληση να δανείσουν τις τοπικές τους ενδυμασίες. Το αποτέλεσμα ήταν καταπληκτικό. Ένας πραγματικός θησαυρός από θαυμάσιες αυθεντικές στολές, έρχονται από παντού, μαζί με συγκινητικά γράμματα. Πολλοί, μάλιστα, τις έφεραν και μόνοι τους για να έχουν την χαρά να τις δούνε στο Στάδιο».

31. *Λογοδοσία 1913*, σ. 8.

32. Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 69 και 71.

33. *Λογοδοσία 1914*, σ. 26. Παραθέτουμε τον κατάλογο των ενδυμασιών για καθαρά ιστορικούς λόγους, αλλά και για τον τρόπο, με τον οποίο αναφέρονται οι ενδυμασίες: «Τρεις ενδυμασίες Χίου πολυτελείς, 6 ενδυμασίες Χίου απλά, 10 ενδυμασίες Μάνης, πολυτελεστάτη ενδυμασία Τραπεζούντος, 26 ενδυμασίες Κρήτης, ενδυμασία Αμοργού, 2 ενδυμασίες Ηπείρου, 1 ενδυμασία Ρόδου, 1 ενδυμασία Βλάχικη χρυσοκέντητος, 3 παιδικά απλά, 1 ζώνη και εν κοντογούνι Καλύμνου, 9 ενδυμασίες Τρίκερι, 10 ενδυμασίες Μωρηά, 2 ενδυμασίες Λευκάδος, 2 ενδυμασίες Σίφνου, 2 ενδυμασίες Μυκόνου, 1 ενδυμασία Κέας, 1 ενδυμασία Αμοργού, 1 ενδυμασία Κερκίρας, 1 ενδυμασία Ύδρας, 1 ενδυμασία Σκύρου, 26 αρχαϊκά με ζωγραφισμένα εξαρτήματα, 13 ενδυμασίες παιδικά αρχαϊκά, 3 ενδυμασίες παιδικά παλαιά, 1 κοζόκα χρυσή, διάφορα κοντογούνια, υποκάμισα, εσώρπες, ποδιές κ.λπ., 40 κούκλες, πρότυπα ενδυμασιών διαφόρων μερών».

34. Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 71-72.

35. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική συλλογή του Λυκείου, που απαρτίζεται από κούκλες (γυναικείες και ανδρικές), ντυμένες με φορεσιές από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, των οποίων η αναπαραγωγή είναι απόλυτα ακριβής, ακόμη και στις πιο μικρές λεπτομέρειες των εξαρτημάτων τους. Στη *Λογοδοσία* του έτους 1913, σ. 6, η Κ. Παρρέν αναφέρεται, ανάμεσα σε άλλα, και στη συγκρότηση της συλλογής από κούκλες με ελληνικές τοπικές ενδυμασίες, δίνοντάς μας σημαντικά στοιχεία για τον αριθμό που δωρήθηκε από τη βασίλισσα Όλγα στο Λύκειο το 1914, καθώς και ότι η συλλογή συμπληρώθηκε και με άλλες κούκλες ντυμένες με αντίγραφα φορεσιών που έγιναν στο Λύκειο: «Μεταξύ άλλων εργασιών του Λυκείου υπήρξε και η συλλογή ή αντιγραφή εθνικών ενδυμασιών. Εις το σημείο τούτο, το Λύκειο συνητήθη με την Α. Μ. την βασίλισσαν Όλγαν, η οποία είχαν ήδη καταρτίσει συλλογήν τριάντα περίπου κοινών [με εθνικές ενδυμασίας], τας οποίας ηυδότησε να αποστείλει εις το Λύκειο, το οποίον ανέλαβε τη συμπλήρωσιν της συλλογής αυτής». Τη συγκεκριμένη συλλογή δημοσίευσε πρώτη η Αγγελική Χατζημυχάλη το 1937. Στο Angélique Hagimihali, *L'art populaire grec*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1937, σ. 71, οι κούκλες παρουσιάζονται φωτογραφισμένες σε προθήκη του Λυκείου, φέροντας η καθεμία από έναν

αριθμό (1-42). Ειδικά για την ιστορία της συλλογής βλ. Ξένια Πολίτου και Μαρία Πασσά-Κώτσου, «Οι κούκλες της βασίλισσας Όλγας στο Λύκειο των Ελληνίδων», *Ημερολόγιο Λυκείου των Ελληνίδων*, Αθήνα 2000.

36. *Λογοδοσία 1915*, σ. 24, όπου υπάρχει ο πίνακας των νέων ενδυμασιών, με τον τίτλο «Προσθήκη εις την Ιματιοθήκη κατά το 1915».

37. *Λογοδοσία 1915*, σ. 13.

38. Απόσπασμα από τα σχόλια του Διαβάτη στην εφ. *Εμπρός*, 28/4/1914 για την εμφάνιση του Λυκείου στο Στάδιο.

39. Αναφέρεται στο Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 71.

40. Το γεγονός αυτό –ανάμεσα σε άλλα– οδήγησε συχνά και στη λάθος ταύτιση ιδιαίτερα των μεμονωμένων εξαρτημάτων της ελληνικής τοπικής φορεσιάς που κατά καιρούς συγκεντρώθηκαν. Αν λάβουμε δε υπόψη μας ότι η καταγραφή των κομματιών της συλλογής έγινε αρκετά χρόνια μετά, είναι λογικό στο Μητρώο Εισαγωγής των ενδυμασιών του Λυκείου να εντοπίζονται εξαρτήματα ως τμήμα συνόλου μιας άλλης περιοχής, διαφορετικής από εκείνη της οποίας ήταν δημιουργία.

41. *Δελτίον* (1925), σ. 13.

42. Το 1930, υπό την επιμέλεια του ζεύγους Σωτηρίου, το τμήμα Ιματιοθήκης, με έφορο τη Νίκη Πέρδικα, αναλαμβάνει την κατασκευή βυζαντινών ενδυμασιών. Είχε προηγηθεί το 1929 δωρεά ύψους 2.000 δρχ. του Αντώνη Μπενάκη προς το τμήμα, για την κάλυψη των εξόδων κατασκευής τους. Βλ. Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 162-163.

43. Αναφέρεται στο Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 161.

44. Αναφέρεται στο ίδιο, σ. 182-183.

45. *Δελτίον*, περ. Β', τχ. 1 (Δεκέμβριος 1937), σ. 18-20.

46. *Ο.π.*, σ. 19.

47. Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 171. Στοιχεία για την Κατίνα Μαρινάκη αντλούμε και από τη νεκρολογία της, που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Βραδυνή*, 1/1/1953. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, η Κ. Μαρινάκη σπούδασε ζωγραφική και γλυπτική στη Σχολή των Καλών Τεχνών. Συνέχισε τις σπουδές της στο Παρίσι, με ειδίκευση στη Διακοσμητική. Δίδαξε μάλιστα το μάθημα της Διακοσμητικής στο Παρθεναγωγείο του Αρσακείου και επί μακρά σειρά ετών διέτελεσε καθηγήτρια Σχεδίου στην Οικοκυρική Επαγγελματική Σχολή της Ενώσεως των Ελληνίδων.

48. *Δελτίον* (1925), σ. 29.

49. *Δελτίον* (1925), σ. 30.

50. Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 169. Αξίζει να σημειωθεί ότι το βασικό σχέδιο της εορτής του Σταδίου (25 Ιουνίου 1933) ήταν δουλειά της Κ. Μαρινάκη.

51. Αναφέρεται στο Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *ό.π.*, σ. 173.

52. *Δελτίον*, περ. Β', τχ. 1 (Δεκέμβριος 1937), σ. 10. Αυτόνομο τμήμα Εργαστηρίου Εθνικών Ενδυμασιών του Λυκείου δημιουργείται το 1959, με έφορο την Ελένη Παπαχρίστου. Σχετικά με αυτό βλ. *Δελτίον*, περ. Γ', τχ. 4 (Οκτώβριος 1950), σ. 14.

53. *Δελτίον*, περ. Β', τχ. 1 (Δεκέμβριος 1937), σ. 8, όπου καταγράφεται η ενθουσιώδης υποδοχή του Λυκείου στο Αμβούργο, στο

πλαίσιο της εμφάνισής του στο Παγκόσμιο Συνέδριο Ψυχαγωγίας των Εργαζομένων Τάξεων.

54. Η Αγγελική Χατζημηχάλη στη *Λογοδοσία 1924*, σ. 6, αναφέρεται ως έφορος του τμήματος των Βιοτεχνικών Εκθέσεων. Στη *Λογοδοσία 1925 και 1926*, σ. 8, παρουσιάζεται ως ομιλήτρια με θέμα «Η λαϊκή τέχνη και εντυπώσεις από τη Θεσσαλονίκη», και στο *Δελτίον* (1925), σ. 27, αναφέρεται ως έφορος του τμήματος της Διακομητικής.

55. Αναφέρεται στο Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπατά, *δ.π.*, σ. 253.

56. Η Κατίνα Μαρινάκη πεθαίνει το 1953. Στο *Δελτίον*, περ. Γ', τχ. 7 (Οκτώβριος 1953), σ. 5, γίνεται αναφορά στην απώλειά της και στο πολύτιμο έργο της στην Ιμαιοθήκη, της οποίας ήταν έφορος για πολλά συνεχόμενα έτη.

57. Η Ι. Παπαντωνίου πηγαίνει στο Λύκειο των Ελληνίδων το 1946. Πρωτοσυναντά την Αγγελική Χατζημηχάλη γύρω στο 1954. Από εκείνη την πρώτη συνάντηση θυμάται: «Οι κυρίες της Ιμαιοθήκης με πήραν μαζί τους και με πήγαν στη Χατζημηχάλη για να τους δείξει στο κεφάλι μου πώς δένεται το μαντίλι της Σκύρου. Πίστευαν ότι το σχήμα του κεφαλιού μου ήταν το πιο κατάλληλο γι' αυτό το μαντίλι. Ήμουν χορεύτρια στο Λύκειο. Πρέπει να ήμουν γύρω στα 15, στα 16. Η Χατζημηχάλη ήταν ήδη μεγάλη σε ηλικία και άρρωστη. Τη συναντήσαμε σε ένα οίκημα που βρισκόταν απέναντι από τους σπύλους του Ολυμπίου Διός».

58. Το 1939 η Ιμαιοθήκη αποκτά μία ενδυμασία Θάσου, μία Μεσολογγίου, δύο κοντογούνια Καλαμών και Κοζάνης και ένα αντερί Ηπείρου. Την περίοδο 1947-1948, μία ενδυμασία Σαλαμίνας, μία μπόλια των Θηβών, μία ενδυμασία Καπουτζήδης, μία Σιαθού και μία ανδρική φορεσιά Ύδρας. Την περίοδο 1948-1949, ένα πιρπιρί Ηπείρου, ένα κεφαλοκάλυμμα Ναούσης και Πηλίου, ένα κοντογούνι Κύμης, μία ενδυμασία Σκύρου, μία ανδρική ενδυμασία Πελοποννήσου, ένα υποκάμισο Καρπάθου και ένα ολοκέντητο μαντίλι Σπετσών. Την περίοδο 1949-1950, μία ενδυμασία Καρδίτσας με τα κοσμημάτά της, ένα κοντογούνι Αμαλίας και ένα κοντογούνι Ηπείρου και μία ενδυμασία Σίφνου, που ανήκε στην οικογένεια Κ. Προβελέγγιου.

59. Για το φωτογραφικό αρχείο του Αιμίλιου Λέστερ βλ. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, «Το φωτογραφικό αρχείο του Αιμίλιου Λέστερ. Μία "φωτογραφική" ερμηνευτική προσέγγιση στον τρόπο συγκρότησης της ιμαιοθήκης του Λυκείου των Ελληνίδων στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του», *Ημερολόγιο του Λυκείου των Ελληνίδων*, Αθήνα 2004. Οι φωτογραφίες τραβήχτηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα.

60. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, *δ.π.*

61. Η Ιωάννα Γενναροπούλου, σε συνέντευξη που μου παραχώρησε στις 25 Ιουλίου του 2003, αναγνώρισε μία από τις εικονιζόμενες κυρίες, η οποία ήταν μέλος του Λυκείου. Ειδικά για αυτό βλ. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, *δ.π.*, σμ. 2.

62. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, *δ.π.*

63. Με βάση τα προγράμματα των εμφανίσεων του Λυκείου των ετών 1914, 1927, 1928, 1930 και εξής, τα συγκεκριμένα σύνολα τα βλέπουμε να χρησιμοποιούνται κατά κόρον σε όλες τις εμφανίσεις του Λυκείου, καθώς αποτελούν τη βασική ιμαιοθήκη του. Για παράδειγμα, στο πρόγραμμα της Εθνικής Εορτής στο Στάδιο (Κυριακή 15

Μαΐου 1927), «500 κορίτσια και 200 νέοι εις τον στάβον με Εθνικής Ενδυμασίας παρελαύνουν με εθνικής ενδυμασίας κατά την εξής σειράν: Αττικής, Ελευσίνος, Μεγάρων, Μάνης, Καλαμών, Τρίκερι Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Γιδά, Ολύμπου, Ηπείρου, Κρήτης, Κερκύρας, Λευκάδος, Θράκης, Χίου, Ψαρών, Μυτιλήνης, Μυκόνου, Αμοργού, Κέας, Σκύρου, Κύμης, Καστελλορίζου, Δωδεκανήσων, Ρόδου, Καλύμνου, Λέρου, Αστυπалаίας, Κύπρου και Τραπεζούντος».

64. Είναι πιθανό με αυτόν το φιόγκο, η Κ. Μαρινάκη να προσπάθησε να αποδώσει την απόληξη των δύο άκρων του μαντιλιού που φορούσαν οι γυναίκες της περιοχής. Στην ουσία, επρόκειτο για ένα μαντίλι –χρωματιστό για τις νεότερες και σκουρόχρωμο για τις μεγαλύτερες σε ηλικία– που, αφού το δίπλωναν τριγωνικά, το περνούσαν κάτω από το σαγόνι τους, δένοντας τις άκρες του στην κορυφή του κεφαλιού πάνω από το «μαφέσι», το εξωτερικό μαύρο μαντίλι του κεφαλόδεσμου. Το συγκεκριμένο μαντίλι το χρησιμοποιούσαν για να προστατευθούν από τον παγωμένο Βαρδάρη.

Για την περιγραφή του κεφαλοκαλύμματος της γυναικείας φορεσιάς του Ρουμλουκιού (Γιδά) βλ. Αγγελική Χατζημηχάλη, *Ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τόμ. ΙΙ, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1983, σ. 223.

65. Η φορεσιά της Μάνης για πολλά χρόνια φορέθηκε στο Λύκειο με το γνωστό δίχρωμο φόρεμα και με ένα βελούδινο ζακέτο, το οποίο στο Μητρώο Εισαγωγής χαρακτηριζόταν ως «Μάνη». Μέχρι και το 1998, η παρουσίαση του συνόλου ήταν αυτή. Η εικόνα άλλαξε, όταν η μελετήτρια της λεσβιακής φορεσιάς Μαρία Αναγνωστοπούλου –όστερα από πρόσκληση της τότε εφόρου της Ιμαιοθήκης Ιωάννας Παπαντωνίου– αναγνώρισε στα «μανιάντικα» κοντογούνια τα κοντογούνια της Μυτιλήνης.

66. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, *δ.π.*

67. Ειδικά η παρουσίαση του κεφαλοκαλύμματος της Σίφνου, για το οποίο έχουμε ασφαλή στοιχεία από τον μελετητή της φορεσιάς Μάνο Φιλιππάκη, απέχει από αυτό που ο Φιλιππάκης περιγράφει ως «πίνα». Σχετικά με αυτό βλ. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Σκέψεις πάνω στη φορεσιά της Σίφνου», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου (Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998)*, με θέμα: *Αρχιτεκτονική - Λαογραφία*, τόμ. Γ', Αθήνα 2001, σ. 327-340.

68. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, *δ.π.*

69. Εφ. *Εμπρός*, 28/4/1914.

70. Απόσπασμα από σχόλιο του Διαβίτη στην εφ. *Εμπρός*, 28/4/1914.

71. *Δελτίον*, περ. Β', τχ. 4 (Φεβρουάριος 1939), σ. 11. Η προσπάθεια αυτή, παρά την εκφρασμένη επιθυμία, δεν θα συνεχιστεί στα επόμενα *Δελτία*.

72. Με βάση έγγραφο της 15ης Απριλίου 1914 της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων (αρ. πρωτ. 326) προς το Λύκειο των Ελληνίδων, ο Αιμίλιος Λέστερ είχε ξανασυνεργαστεί με το Λύκειο, καθώς είχε αναλάβει την κινηματογράφιση της εορτής του Σταδίου: «Επίσης λαμβάνομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν, ότι την κινηματογράφησιν της υμετέρας εορτής θέλει αναλάβει αποκλειστικώς ο κ. Λέστερ, όστις έχει συμβληθή μεθ' ημών συλλήβδην περί του Σταδίου και των εκ της κινηματογραφίσεως δικαιωμάτων ανηκόντων εις την ημετέραν Επιτροπήν».

73. *Δελτίον*, περ. Β', τχ. 4 (Φεβρουάριος 1939), σ. 11. Πράγματι, η ανάλυση των κομμιατιών που συνθέτουν το «καλλιτεχνικό» νυφικό σύνολο της Αττικής ήταν αριβής, με χρήση μάλιστα της τοπικής ονομασίας για το κάθε εξάρτημα: «φούντι» για το νυφικό χρυσοκέντητο πουκάμισο, «τζάκο» για τον μπούστο με τα χρυσοκέντημένα μανίκια, «γριζα» για το αμάνικο πανωφόρι, «ξελίτσι» για το επιμετώπιο κόσμημα, «στεσκοίλια» για τις διακοσμητικές κοτσίδες. Εντύπωση προκαλεί η αναφορά και στον τύπο της καθημερινής τοπικής φορεσιάς, όπως και σε διακριτικά στοιχεία της φορεσιάς που προσδιορίζουν τη φυσική ηλικία της φέρουσας. Αναφέρει χαρακτηριστικά η Ειρ. Νικολαΐδου: «Ομοίον τύπου είναι και η καθημερινή φορεσιά με την διαφοράν ότι το φούντι είναι πολύ απλούστερο και κεντημένο ή με μετάξι και καμμιά φορά από κλωστή διά τες ηλωωμένες και αντί της γριζας φορούν το σιγκούνι και εις το κεφάλι μόνον το τσεμπέρι (καλεμκερι)».

74. *Δελτίον*, περ. Β', τχ. 4 (Φεβρουάριος 1939), σ. 13. Κατά την Κ. Μαρινάκη «η ενδυμασία των Σερβίδων είναι συνήθως κοντή φούστα πλισσέ, χονδρά κεντητά υποκάμισα και σιγκούνι. ... Εις τας ενδυμασίας των [Βουλγάρων] προεξάρχει το λευκό χρώμα με χονδρά κεντήματα πολύχρωμα. ... Αι γυναίκες [εννοεί τις Ρουμάνες] φορούν υποκάμισα με λεπτότατον κέντημα εξαιρετικής τέχνης και φούστες με πέντες που δίδουν στο χορόν περισσότεραν χάριν», *Δελτίον*, δ.π.

75. *Δελτίον*, περ. Γ', τχ. 3 (Οκτώβριος 1949), σ. 19.

76. Ό.π.

77. Ό.π., τχ. 4 (Οκτώβριος 1950), σ. 12.

78. Ό.π., τχ. 5 (Οκτώβριος 1951), σ. 11-12.

79. Ό.π., τχ. 6 (Οκτώβριος 1952), σ. 12.

80. Ό.π., τχ. 8 (Οκτώβριος 1954), σ. 7.

81. Σύμφωνα με το Μητρώο Εισαγωγής (αρ. 1) του Λυκείου, τα Μινωικά φέρουν τους αριθμούς από το 1-42, τα Κλασικά από το 42-375, τα αρχαϊκά από το 376-413, τα Βυζαντινά από το 414-502. Το πρώτο σύνολο των νεότερων χρόνων είναι αυτό της «Αμαλίας», με αριθμό εισαγωγής 503, συνοδευόμενο από την εξής περιγραφή: «Φόρεμα από μωβ στόφα, μισοφόρι χασεδένιο, 1 σπηθόδεσμος με μπιμπλά ως και 1 ζεύγος μανίκια, 1 κοντογούνι από βελούδο μαύρο με ασημί κέντημα, 1 φέσι κόκκινο με παπάζι και μπλε φούντα, 1 καπελάκι κόκκινο και χρυσοκέντημένο με χρυσή φούντα και μπάντα μωβ», Μητρώο Εισαγωγής του Λυκείου των Ελληνίδων, αρ. 1.

82. Ξένια Πολίτου, «Η εξέλιξη της ενδυματολογικής συλλογής του Λυκείου και οι παραστάσεις της χορευτικής ομάδας – Βίαι παράλληλοι», *Πρακτικά 5ης Συνάντησης Προέδρων, Εφόρων και Δασκάλων Χορού*, Αθήνα 13-15 Νοεμβρίου 1998, με θέμα «Το χορευτικό ρεπερτόριο του Λυκείου», Αθήνα 2000, σ. 74.

83. *Δελτίον*, περ. Γ', τχ. 8 (Οκτώβριος 1954), σ. 7.

84. Ό.π., σ. 8.

85. Ό.π., τχ. 6 (Οκτώβριος 1952), σ. 8. Για την επέκταση της Ιματιοθήκης που τότε στεγαζόταν στο κτήριο της οδού Δημοκράτου 7, ο ΕΟΤ παρείχε στο Λύκειο οικονομική ενίσχυση 25 εκατομμυρίων δραχμών.

86. *Δελτίον*, περ. Γ', τχ. 6 (Οκτώβριος 1952), σ. 12. Το 1951, σύμφωνα με το *Δελτίον* (1952), σ. 8, η Τράπεζα της Ελλάδος πρόσφερε στο Λύκειο 15 εκατομμύρια δραχμές για τη συντήρηση των ενδυμα-

σιών, οι οποίες είχαν υποστεί μεγάλες φθορές λόγω της συνεχούς χρήσης τους στις εμφανίσεις του. Το πρόβλημα της φθοράς των ενδυμασιών είχε απασχολήσει κατά καιρούς τις εκάστοτε εφόρους της ιματιοθήκης του Λυκείου. Μάλιστα, στα Πρακτικά του Δ.Σ. της 27/2/1935, η τότε έφορος Νίκη Πέρδικα υπέβαλε πρόταση για την επισκευή των φθααρμένων ενδυμασιών «από συνεργείου μαθητριών της Επαγγελματικής Σχολής, ώστε να μη γίνονται αυτά εν βία κατά τας παραμονάς της διοργανώσεως Εορτής».

87. *Δελτίον*, περ. Γ', τχ. 7 (Οκτώβριος 1953), σ. 7.

88. Ό.π., τχ. 9 (Οκτώβριος 1955), σ. 7.

89. Ό.π., τχ. 13 (Δεκέμβριος 1959), σ. 12.

90. Ό.π.

91. Ό.π., τχ. 14 (Δεκέμβριος 1960), σ. 27.

92. Ό.π.

93. Ό.π., σ. 14.

94. «Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδος», *Δελτίον* (Δεκέμβριος 1961), σ. 49. Οι πριγκίπισσες Σοφία και Ειρήνη γίνονται επίτιμοι έφοροι των τμημάτων Εθνικών Παραδόσεων, Εθνικών Χορών και Ιματιοθήκης Εθνικών Ενδυμασιών.

95. Περίπου 15 χρόνια αργότερα, το 1978, θα εκδοθεί το άρθρο της «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978), σ. 5-92, μια μελέτη-σταθμός για τους νεότερους μελετητές της ελληνικής τοπικής φορεσιάς. Θα ακολουθήσουν σημαντικές δημοσιεύσεις και βιβλία της για την ελληνική φορεσιά. Το 2009 θα αναγορευτεί επίτιμη διδάκτορας του Τομέα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

96. *Δελτίον* (1963), σ. 38, απόσπασμα από τη συνέντευξη της προέδρου του Λυκείου Χρυσούλας Καλλία στη ραδιοφωνική εκπομπή «Το θέατρο στο μικρόφωνο» του Αχιλλέα Μαμάκη (15 Σεπτεμβρίου 1963).

97. *Δελτίον*, περ. Γ', τχ. 16 (Δεκέμβριος 1962), σ. 22.

98. Ό.π.

99. Ό.π., σ. 23.

100. Η Ι. Παπαντωνίου, σε συνέντευξη που μου παραχώρησε το 2000, αναφερόμενη στις δωρεές της προς το Λύκειο, είτε χαρακτηριστικά: «Ό,τι αγόραζα [εννοεί φορεσιές] για μένα, αγόραζα και για το Λύκειο εις διπλούν. Το Λύκειο ήταν το σπίτι μου».

101. Για καθαρά ιστορικούς λόγους παραθέτω εκτενή κατάλογο με τις δωρεές των ενδυμασιών της Ι. Παπαντωνίου, με βάση το Μητρώο Εισαγωγής του Λυκείου από το 1970 και μετά:

27/11/70: Σκόπελος (αρ. εισ. 6684-6719), Δρυμός (αρ. εισ. 6720-6727)

19/5/71: Επισκοπή (αρ. εισ. 6772-6883), Σκόπελος (αρ. εισ. 6864-6884)

25/5/71: Δρυμός (αρ. εισ. 6885-6887), Κρόκος Κοζάνης (αρ. εισ. 6888-6889), Φλώρινα (αρ. εισ. 6890-6891), Σαρακατσάνα Αλεξανδρούπολης (αρ. εισ. 6892-6903), Καβακλί (αρ. εισ. 7007-7014), Δεσφίνα (αρ. εισ. 7015), Δεσφίνα (αρ. εισ. 7220-7225)

8/6/71: Σκοπιά (αρ. εισ. 6912-6915), Επισκοπή (αρ. εισ. 7016-7047), Φλώρινα (αρ. εισ. 7048-7051)

- 8/7/71: Σκοπιά (αρ. εισ. 7069-7075), Φλώρινα (αρ. εισ. 7078-7107)
- 15/7/71: Καρωπή (αρ. εισ. 7109-7113), Φλώρινα (αρ. εισ. 7114-7117), Δεσφίνα (αρ. εισ. 7118), Ανταρτικό (αρ. εισ. 7119-7123)
- 14/9/71: Αγία Άννα (αρ. εισ. 7124-7136)
- 21/9/71: Χίος, Πυργί (αρ. εισ. 7137-7156), Χίος, Καλαμωπή (αρ. εισ. 7157-7172)
- 7/10/71: Καβακλί (αρ. εισ. 7174-7181), Ψαράδες (αρ. εισ. 7182-7184)
- 14/10/71: Άλωνα (αρ. εισ. 7185-7217)
- 1/11/71: Μέγαρο (αρ. εισ. 7226-7242)
- 5/11/71: Απτική (αρ. εισ. 7243-7255)
- 15/1/72: Φλώρινα (αρ. εισ. 7259-7269), Ζαγόρι (αρ. εισ. 7270-7273), Ανταρτικό (αρ. εισ. 7274-7275)
- 25/1/72: Θεσσαλία (Καραγκούνα) (αρ. εισ. 7276-7292), Μακρά Γέφυρα (αρ. εισ. 7292-7295), Καρωπή (αρ. εισ. 7296-7306), Ληπή (αρ. εισ. 7307-7360), Γιδάς (αρ. εισ. 7361-7368)
- 28/3/72: Στράτος (αρ. εισ. 7659-7666), Καβακλί (αρ. εισ. 7668-7670), Ψαράδες (αρ. εισ. 7671-7678), Φλώρινα (αρ. εισ. 767-7678)
- 20/4/72: Μέγαρο (πεσκούλια) (αρ. εισ. 7803-7816), Μέτσοβο (αρ. εισ. 7817-7822)
- 26/4/72: Σούλι (αρ. εισ. 7826-7856), Κάρπαθος (αρ. εισ. 7857-7977)
- 3/5/72: Πομάκοι (αρ. εισ. 7958-7976), Προσωπιάνη (αρ. εισ. 7977-7981), Σκόπελος (αρ. εισ. 7982-7987), Ζαγόρι (αρ. εισ. 7919-7921), Μέτσοβο (αρ. εισ. 7922-7928), Φλώρινα (παιδικά) (αρ. εισ. 7935-7957)
- 5/5/72: Προσωπιάνη (ανδρικά) (αρ. εισ. 7989-7996), Νάουσα (ανδρικά) (αρ. εισ. 8013-8019)
- 9/8/72: Προσωπιάνη (αρ. εισ. 8020-8031)
- 9/10/72: Άργος (αρ. εισ. 8033-8044)
- 8/1/73: Μυτιλήνη (αρ. εισ. 8046-8050), Αγία Άννα (αρ. εισ. 8052-8053)
- 10/1/73: Χίος (ανδρικά) (αρ. εισ. 8059-8098)
- 15/1/73: Νάουσα (Μπούλα) (αρ. εισ. 8198-8204), Τρίκαλα (Καραγκούνα) (αρ. εισ. 8205-8228)
- 1/2/73: Σούλι (αρ. εισ. 8241-8293)
- 12-17/2/73: Ιωάννινα (αρ. εισ. 8294-8303)
- 15/2/73: Αργολίδα (αρ. εισ. 8304-8323), Κορινθία (αρ. εισ. 8324-8327)
- 26/6/73: Προσωπιάνη (αρ. εισ. 8415-8433), Αργολίδα (αρ. εισ. 8441-8444), Κορινθία (αρ. εισ. 8446-8447), Άργος (αρ. εισ. 8448-8449)
- 28/6/73: Βωβούσα (ανδρικά) (αρ. εισ. 8451-8505), Τρίκαλα (Καραγκούνα) (αρ. εισ. 8507-8517), Αγία Άννα (αρ. εισ. 8524-8531), Ασβεστοχώρι (αρ. εισ. 8534-8536)
- 29/6/73: Θράκη (ανδρικά) (αρ. εισ. 8537-8686)
- 5-16/7/73: Μέγαρο (αρ. εισ. 8587-8599)
- 1/3/74: Θάσος (αρ. εισ. 8711-8716), Λευκάδα (ανδρικά) (αρ. εισ. 8717-8740), Μελίκη (αρ. εισ. 8741-8749), Καρωπή (αρ. εισ. 8762-8763), Θεσσαλία (αρ. εισ. 8765-8767), Θάσος (αρ. εισ. 8768-8771)
- 22/6/74: Ξηροπόταμος (αρ. εισ. 9120-9125), Βόλακας (αρ. εισ. 9126-9133), Άνω Ορεινή (αρ. εισ. 9134), Επισκοπή (αρ. εισ. 9135), Ξηροπόταμος (αρ. εισ. 9137-9192), Προσωπιάνη (ανδρικά) (αρ. εισ. 9203-9207)
- 24/10/75: Νάουσα (Μπούλα) (αρ. εισ. 9235-9240)
- 10/4/76: Κρήτη (ανδρικά υποδήματα) (αρ. εισ. 9329-9340)
- 1978: Κύπρος (αρ. εισ. 10130-10137)
- 27/6/95: Χάσια (αρ. εισ. 12598-12600), Μεγάλα Καλύβια - Παλαμάς (Καραγκούνα) (αρ. εισ. 12601-12625)
- 4/9/95: Μέτσοβο (αρ. εισ. 12626-12627).
102. «Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδος», *Δελτίον* (Δεκέμβριος 1961), σ. 51, 52, 55, 56 και 59. Για το θεατρικό έργο του Δ. Γιαννουκάκη βλ. Ειρήνη Ριζάκη στον παρόντα τόμο.
103. *Δελτίον*, περ. Γ, τχ. 16 (Δεκέμβριος 1962), σ. 39, όπου παρουσιάζονται τα σχόλια του Τύπου.
104. *Δελτίον* (1963), σ. 42, απόσπασμα από την αναφορά στο Φεστιβάλ της Αίθρας Καρανικόλα.
105. *Δελτίον* (1963), σ. 32.
106. Την ομάδα των εξορμήσεων συνθέτουν οι Ευαγγελία Μίχαλο, Ιωάννα Παπαντωνίου, Γιάννης Ζέρβας, Νίκος Τριανταφύλλου, Λεωτέρης Δρανδάκης, Ρένα Λουτζάκη, Αλέκος Ιακωβίδης κ.ά., υπό την εποπτεία της Ιωάννας Γενναροπούλου και τη συμμετοχή του Φοίβου Ανωγειανάνη. Οι εξορμήσεις γίνονται κατά βάση ιδίως εξόδοις. Οι πρώτες ξεκινούν το 1960-1961, με την ομάδα να επισκέπτεται τα Γιαννιτσά, τους Προμάχους, την Όρμα και το Γιδά. Ακολουθούν οι εξορμήσεις στη Νάουσα και στη Γουμένισσα, στην Κάλυμνο, στη Λήμνο, στη Μακρινίτσα Πηλίου, στο Ανταρτικό, στον Ακρίτα και στη Δροσοπηγή Φλωρίνης. Το 1965 η ομάδα πηγαίνει στα Κύθηρα, στις Άνω Κλεινές, στη Νιγρίτα, στην Άνω Ορεινή, στο Σουφλί και στον Άγιο Αθανάσιο Δράμας.
107. Σχετικά με αυτό βλ. Ρένα Λουτζάκη, «Η χορευτική παράσταση. Ιστορία, αξιολόγηση, προβληματισμός», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίας Συνάντησης Εφόρων και Δασκάλου Χορού*, Αθήνα 17-19 Σεπτεμβρίου 1994, Αθήνα 1995, σ. 33-34.
108. Αναφέρεται στο Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, «Μουσείο ιστορίας της ελληνικής ενδυμασίας. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του», *Εθνογραφικά* 12-13 (2003), σ. 180.
109. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, «Μουσείο ιστορίας της ελληνικής ενδυμασίας», ό.π., σ. 180.
110. Η Ι. Παπαντωνίου ανέλαβε την εφορεία του τμήματος της Ιματιοθήκης μετά το θάνατο της Αλεξάνδρας Βασσενοχόβεν, τον Αύγουστο του 1997. Παρατήθηκε από την εφορεία στις 18/11/2000.
111. *Δελτίον* (1998), σ. 8.
112. Το Εθνικό Αρχείο Ενδυμασίας στεγάστηκε στο Λύκειο των Ελληνίδων από το 1994 ως και το 2001. Σήμερα στεγάζεται στο Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, στο Ναύπλιο. Το «Εθνικό Αρχείο Ελληνικής Παραδοσιακής Ενδυμασίας» (πλήρης τίτλος του) ιδρύθηκε από την Ιωάννα Παπαντωνίου, πρόεδρο του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, σε συνεργασία με το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης και το Λύκειο των Ελληνίδων, με σκοπό την καταγραφή και τη μελέτη της ελληνικής τοπικής φορεσιάς.
113. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, ό.π., σ. 181-182.